

Rudolf Rasch

Muziek in de Republiek (Oude Versie)

Hoofdstuk Acht: De kerken I: Reformatorische richtingen

Deze tekst maakt deel uit van de oude versie van het project “Muziek in de Republiek”, die eerder online beschikbaar was onder de titel *Geschiedenis van de Muziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*. Een nieuwe, geheel bijgewerkte versie is, met talrijke illustraties en op groot formaat, in boekvorm (380 bladzijden) beschikbaar als

Muziek in de Republiek: Muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795

Uitgeverij KVNMM, 2018.

ISBN 9789063752316

Zie: <https://www.kvnm.nl/nl/Webshop/Muziek-in-de-Republiek>

De documentatiedelen van de oude versie zijn niet in het boek opgenomen. Deze zijn raadpleegbaar op de website.

Voor literatuurverwijzingen zie de file “Literatuur”.

Verwijzingen naar deze tekst graag op de volgende manier:

Rudolf Rasch, Muziek in de Republiek (Oude Versie): Hoofdstuk Acht: Reformatorische richtingen

<https://muziekinderepubliek.sites.uu.nl/>

Voor opmerkingen, suggesties, aanvullingen en correcties: r.a.rasch@uu.nl

© Rudolf Rasch, Utrecht/Houten, 2018

7 december 2018

HOOFDSTUK ACHT

DE KERKEN I: REFORMATORISCHE RICHTINGEN

8.1 Inleiding

8.2 De Hervormde Kerk 1: Psalmgezag

8.3 De Hervormde Kerk 2: Orgelbegeleiding

8.4 De Waalse, Duitse en Engelse Kerk

8.5 Remonstranten, doopsgezinden, lutheranen, hernhutters

8.1 Inleiding

Weinig instellingen hebben zoveel invloed uitgeoefend op het culturele leven in de Nederlandse Republiek als de Hervormde Kerk. Als calvinistische variant van het protestantisme manifesteerde deze zich met de bijbehorende organisatie in de jaren 1550-1570 eerst in vluchtelingengemeenten, vanaf 1572 ook op Nederlands grondgebied. Van de zestiende tot in de achttiende eeuw noemde men deze kerk gewoonlijk de Gereformeerde Kerk; de nu gebruikelijke benaming '(Nederlands) Hervormde Kerk' kwam in de loop van de achttiende eeuw in zwang en werd in 1816 officieel. (Wat wij nu gereformeerd noemen is een 19de-eeuwse afsplitsing van de toenmalige Hervormde Kerk.) In deze studie zal voor de eenvoud uitsluitend de benaming Hervormde Kerk worden gehanteerd.

De Hervormde Kerk bepaalde het godsdienstige gezicht van de staat, de Republiek. Voor alle hoge ambten was het behoren tot deze kerk een verplichting. De hervormde theologische faculteiten vormden de kern van de verschillende universiteiten in den lande. De grootste en belangrijkste kerken in de steden waren altijd hervormde kerken, zoals bijvoorbeeld de Oude en de Nieuwe Kerk in Amsterdam, de Sint-Bavokerk in Haarlem, de Sint-Laurenskerk in Alkmaar, de Pieters- en de Marekerk in Leiden, de Domkerk in Utrecht en de Jacobskerk in Den Haag. Ook in 's-Hertogenbosch en Breda werd de hoofdkerk hervormd. Alleen in het tweeherige Maastricht bleven de hoofdkerken katholiek, net als de Sint-Martinuskerk in het achttiende-eeuwse Venlo.

Binnen de Hervormde Kerk kon in vier talen worden gepreekt en gezongen, en wel in het Nederlands, het Frans, het Duits en het Engels. Het Nederlandse deel van de Hervormde Kerk was uiteraard het grootste en ontwikkelde zich tot wat thans de Nederlandse Hervormde Kerk wordt genoemd. Het deel van de Hervormde Kerk waar het Frans werd gebruikt werd Waalse of Franse Kerk genoemd, het Duitse deel de Duitse Kerk. De Nederlandse, Waalse en Duitse Kerk waren leerstellig identiek in het belijden van het calvinisme en trokken ook wat betreft psalmgezag en orgelspel één lijn. Hun psalmen waren de Geneefse of vertalingen daarvan. De Engelse Kerk zat in hetzelfde organisatorisch verband als de Nederlandse, Franse en Duitse Hervormde kerk, maar week af op het gebied van het psalmgezag door de invloed van het Engelse psalter.

Andere reformatorische groeperingen werden in de Republiek gedoogd zonder te worden erkend, zoals de lutheranen, de doopsgezinden en (na een begin van vervolging) de remonstranten. Zij konden zich niet als kerk organiseren en functioneerden in feite als bundelingen van afzonderlijke, plaatselijke gemeenten. De Rooms-Katholieke Kerk, en later ook Oudkatholieke Kerk, werd getolereerd zolang geen aanstoot werd gegeven. De Rooms-Katholieke Kerk in de Republiek was georganiseerd in een soort schaduwstructuur, overeenkomstig het missiekarakter van de kerk alhier.

Overigens nam tijdens het tijdvak van de Republiek de bewegingsvrijheid van de niet-hervormde groepen geleidelijk, maar gedurig toe, en verdween tevens het wantrouwen dat de hervormden in de eerste eeuw van de Republiek in wisselende mate nog koesterden tegen deze groeperingen. Tegen het einde van de achttiende eeuw heerste er in de Republiek in de persoonlijke sfeer nagenoeg volledige vrijheid van godsdienst. Binnen deze context hadden allerhande religieuze en spirituele groeperingen van de meest uiteenlopende aard (quakers, collegianten, hernhutters, vrijmetselaars, sefardische en asjkenazische joden, enzovoorts) mogelijkheden om hun geloof en opvattingen te belijden. De nog aanwezige beperkingen waren vooral van maatschappelijke aard, zoals op het gebied van de overheidsbetrekkingen en de wet- en regelgeving rond doop, huwelijk en begraven. Bij de vorming van de Bataafse Republiek in 1795 werd de nauwe band tussen de Hervormde Kerk en de staat opgeheven en werd godsdienstvrijheid wettelijk vastgelegd.

Elk van de genoemde religieuze groeperingen ontwikkelde haar eigen kerkmuziek, waardoor de Republiek een grote variatie in kerkelijke muziekbeoefening binnen haar grenzen kent. Wel moet gezegd worden dat de grotere religieuze groeperingen, de Hervormde Kerk, het lutheranisme en het officieuze rooms-katholicisme voorop, onveranderlijk doorgaans nogal sobere vormen van muziekbeoefening praktiseerden.

De kerkmuziek van de Hervormde Kerk was wel zeer eenvoudig van aard. Psalmgezing door de gehele gemeente nam een prominente plaats in, en dit psalmgezing vond gedurende de eerste decennia van de Republiek in hoofdzaak zonder de begeleiding van het orgel plaats. In de loop van de zeventiende eeuw vond orgelbegeleiding geleidelijk en uiteindelijk algemeen ingang.

De kerkmuziek van de andere reformatorische richtingen in de Republiek verschilde in wezen niet essentieel van die van de Hervormde Kerk: gemeentezang met of zonder orgelbegeleiding vormde de hoofdmoot. Dit gold niet alleen voor de Waalse, Duitse en Engelse Kerk en de remonstrantse en doopsgezinde gemeenten, maar ook voor de lutherse gemeenten. Een kerkelijke kunstmuziek zoals die zich in de Noord-Duitse lutherse landen en steden ontwikkelde (men denke aan Bach, Telemann en vele anderen) was hier totaal onbekend.

De katholieke kerkmuziek in de Republiek kende vele gradaties wat betreft uitgebreidheid en artistiekeit. In de schuilkerken tijdens het begin van de Republiek was deze zeer eenvoudig. In de achttiende eeuw kon toch in ieder geval een aantal kerken een zekere muzikale luister aan de dag leggen. Waar de Rooms-Katholieke Kerk in belangrijke centra *vrijuit* haar vleugels kon uitslaan, zoals in Maastricht, Roermond en Venlo, ontwikkelde zich een vorm van kerkmuziek in de kunstmuzikale sfeer.

Naast muziek voor gebruik in de kerk, van welke aard dan ook, kwam binnen alle genoemde stromingen ook het geestelijk lied voor huiselijk gebruik tot ontwikkeling. Deze repertoires variëren buitengewoon in aard, omvang, betekenis (zowel inhoudelijk als functioneel te verstaan) en ontwikkeling in de tijd. Hoewel het hierbij strikt genomen niet om kerkmuziek gaat, is ervoor gekozen om ze in dit hoofdstuk te behandelen, omdat het om religieuze muziek gaat, die niet losgemaakt kan worden van de desbetreffende godsdienstige richting.

Als onderwerp is de totale kerkmuziek in de Republiek dermate omvangrijk, dat twee hoofdstukken (Acht en Negen) zijn gereserveerd voor de behandeling ervan. Deze hoofdstukken zijn geleed volgens de verschillende in de Republiek voorkomende stromingen. Hoofdstuk Acht behandelt na deze inleiding de kerkmuziek van de reformatorische richtingen; Hoofdstuk Negen die van de — deels oudere, deels nieuwere — niet-reformatorische groeperingen. De Hervormde Kerk krijgt als hoofdstroom het eerst de aandacht, met paragrafen achtereenvolgens gewijd aan het psalmgezing (§8.2) en de orgelbegeleiding daarvan (§8.3). De volgende paragraaf besteedt aandacht aan de kerken die de calvinistische boodschap in andere talen prediken en zingen, de Waalse, Duitse en Engelse Kerk (§8.4). Daarna wordt de blik gericht op de overige Nederlandstalige reformatorische stromingen zoals de remonstranten, de doopsgezinden en de lutheranen

(§8.5). In deze paragraaf plaatsen we ook de in hoofdzaak Duitstalige muziekpraktijk van de Evangelische Broeders (Hernhutters).

In Hoofdstuk Negen komen de niet-reformatorische stromingen aan bod. Hieronder vallen enerzijds oudere religieuze richtingen, zoals het rooms-katholicisme en het jodendom, anderzijds als nieuwere richting het oud-katholicisme, dat vorm kreeg gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw. Eerst komt de muziekbeoefening van de Rooms-Katholieke Kerk aan de orde, zowel binnen de Republiek (§9.1) als daarbuiten (§9.2). De muzikale praktijken van de Oudkatholieke Kerk worden behandeld in §9.3, die van het jodendom in de Republiek in §9.4. Tenslotte wordt de muziekbeoefening binnen de vrijmetselarij behandeld (§9.5). Wij zijn ons ervan bewust dat de in dit hoofdstuk behandelde groeperingen zeer divers van aard en vaak ook principieel onvergelijkbaar zijn en het is zeker niet de bedoeling ze met de behandeling binnen één hoofdstuk op een gemeenschappelijke noemer te brengen.

8.2 De Hervormde Kerk 1: Psalmgezag

In de calvinistische Nederlands-Hervormde Kerk van de Republiek was tijdens de dienst de muziek slechts een geringe rol toebedeeld. Deze beperkte zich in hoofdzaak tot het zingen van psalmen, zijnde het enige van Gods woord dat zing-vaardig en zing-waardig werd geacht. In tegenstelling tot wat in de Rooms-Katholieke kerk tot dan toe gewoonte was geweest, werd de uitvoering van het gezang niet opgedragen aan speciaal aangestelde priesters en/of beroepsmusici, maar aan de gehele gemeente. Het is duidelijk dat deze opvattingen - de beperking tot psalmgezag en de uitvoering door de gemeente — vérstrekkende gevolgen hadden voor de aard van de kerkmuziek. Een aantal fundamentele problemen moest worden opgelost. In de eerste plaats was de psalmtekst zoals die in de bijbel voorkomt als prozatekst niet geschikt voor massazang. En in de tweede plaats ontbrak toepasbaar muzikaal materiaal. Om aan de eis van zingbaarheid door een (ongeschoolde) gemeente te voldoen waren er *liedpsalmen*, ook wel metrische psalmen genoemd, nodig, dat wil zeggen, berijmingen van de psalmen zodanig dat deze als strofische liedteksten bij een liefst niet te gecompliceerde melodie konden worden gezongen. Er was dus in de eerste plaats vraag naar teksten en in de tweede plaats naar melodieën voor die teksten.

In de Franse calvinistische kerk werd deze arbeid ondernomen door de twee psalmdichters Clément Marot (1496-1544) en Théodore de Bèze (1519-1605). In de jaren 1537-1562 werd met behulp van een aantal musici, onder wie Louys Bourgeois (1510c?-1560c?) de voornaamste is, het zgn. Geneefse psalter tot stand gebracht. De psalmteksten werden berijmd in de vorm van Franse strofische poëzie. De melodieën van dit psalter hebben een gevarieerde herkomst (bestaand, bewerkt, oorspronkelijk), maar hebben als gemeenschappelijke noemer een regelmatige structuur, ritmische notatie in halve en hele noten en melodische notatie met een C-sleutel (sopraan-, alt- of tenorsleutel) met of zonder mol. De geringe ritmische differentiatie sloot goed aan bij het Frans als zingtaal: vanuit de woorden ging geen bijzondere dwang op het muzikaal accent uit. Het Geneefse psalter moet worden beschouwd als een topprestatie op hymnologisch gebied. De melodieën ervan worden de Geneefse melodieën genoemd; ze worden ook thans nog, vier-en-een-halve eeuw na dato, in grote delen van de wereld in calvinistische kerken gezongen.

Het Nederlandse taalgebied beschikte al vanaf 1540 over een volledig berijmd Nederlands psalter, de zgn. souterliedekens,¹ volgens overlevering vervaardigd door de Utrechtse edelman Willem van Zuylen van Nieveld (??-1543). De souterliedekens maken gebruik van een grote verscheidenheid aan populaire eigentijdse liedmelodieën, in alle uitgaven genoteerd zoals rond die tijd gangbaar, niet speciaal bewerkt of aangepast

1. souter = psalter = psalmboek.

vanwege de psalmtekst. Ze stonden dus geheel los van het Geneefse psalter. Het zijn liedpsalmen of psalmliedereren, in karakter niet anders dan andere geestelijke liederen. Deze psalmen werden door de Antwerpse uitgever Symon Cock in 1540 uitgegeven onder de titel *Souterliedekens ghemaect ter eeren Gods op alle die Psalmen van David* en vonden al spoedig grote verbreiding. De bundel ademt duidelijk een reformatorische geest, al draagt Cock's uitgave tegelijkertijd het privilege van de katholieke overheid en heeft deze de Vulgaat-tekst van de psalmen in de marge. Met deze kenmerken probeerde de bundel een beetje op het snijvlak tussen reformatorische en traditionele opvattingen te staan. Het staat vast dat de souterliedekens verspreid waren in reformatorische kringen. Het reformatorische karakter van de souterliedekens was echter te gering om ze in de gepolariseerde zestiende-eeuwse samenleving te laten accepteren als de psalmberijming voor de calvinisten, uiteindelijk de belangrijkste groepering. Op de eerste Antwerpse uitgaven van 1540 volgen vele herdrukken, in Antwerpen zelf tot 1584, in de Republiek tot in de zeventiende eeuw.²

Hoewel het strikt genomen buiten het bestek van deze studie gaat, moet toch worden vermeld dat de souterliedekens meermalen meerstemmig zijn bewerkt, door componisten als Jacobus Clemens non Papa (eenvoudig driestemmig met de melodie in de tenor; volledig in vier delen: 1556-1557), Gherardus Mes (eenvoudig vierstemmig; volledig in vier delen: 1561) en Cornelis Boscoop (in motetstijl zonder gebruikmaking van de melodieën: 1568). Deze bewerkingen moet men bestemd zien voor de huiselijke muziekpraktijk, en zeker niet voor de kerkelijke.

Vanaf 1551 werkte Jan Utenhove (1516-1566) ten behoeve van de Nederlandse vluchtelingengemeenten in bijvoorbeeld Londen en Emden aan een berijmd, metrisch psalter, vooral gebaseerd op Duitse voorbeelden voor teksten en melodieën. Maar ook de souterliedekens en het Geneefse psalter behoorden tot zijn bronnen. In 1551 werden de eerste tien gedrukt; na een serie van aanvullingen verscheen uiteindelijk in 1566 het complete psalter. Utenhoves melodienotatie, met hele en halve noten bij een alt- of tenorsleutel heeft wel wat weg van die van het Geneefse psalmboek, maar de melodieën zijn *grosso modo* anders. Utenhove's taal- en melodiegebruik bleek uiteindelijk te divers en/of te Duits georiënteerd en ook te experimenteel om zijn psalmen officieel en algemeen te laten aanvaarden.

De psalmen die de Hervormde Kerk invoerde voor gebruik op eigen bodem zijn de zogenaamde Datheense psalmen, de vertaling die door de Vlaamse rederijker Petrus Dathenus (of Datheen; 1530c-1588) werd gemaakt van het Franse (Geneefse) psalter van Marot en De Bèze, met behoud van de Franse melodieën. Dit Datheense psalter kwam in een korte tijd (1565) compleet tot stand en werd in de jaren 1566-1568 op de markt gebracht door middel van een aantal gelijktijdig in verschillende plaatsen buiten de Republiek gedrukte uitgaven: Heidelberg, Rouen, Londen, Norwich, Emden, enzovoorts. Boven Utenhove had het Datheense psalter het voordeel van de eenheid van stijl in zowel de tekst als de melodieën en ook dat van de nauwe aansluiting bij het psalter van de gezaghebbende hervormde kerken in Frankrijk en Genève.

Vóór 1572 kon op Nederlands grondgebied de hervormde eredienst slechts officieus of illegaal plaatsvinden. Het is echter zeker dat bij bijeenkomsten van hervormden in deze periode, onder meer bij de zogenaamde hagepreken, Nederlandse, berijmde psalmen zijn gezongen. Vóór 1566 zullen vooral de psalmen van Utenhove daarvoor zijn benut (wellicht ook de souterliedekens); vanaf 1566 werden Utenhove's psalmen in snel tempo verdrongen door de Datheense. In 1571 werd de Datheense berijming officieel ingevoerd bij de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen, ten koste van de 'eigen' berijming van Utenhove.

Vanaf 1572 konden de Datheense psalmen openlijk in de 'bevrijde gewesten' worden gezongen en ook worden gedrukt. De oudste bekende uitgave uit bevrijd gebied is die van de Leidse drukker Jan Paedts Jacobszoon uit 1572. In 1574 werd het Datheense psalter officieel geaccepteerd als psalmboek van de

2. Dat de uitgave van de souterliedekens in Antwerpen na 1584 werd gestaakt, maar in de Republiek doorliep tot na 1600, bevestigt het impliciet reformatorische karakter.

Nederlandse Hervormde Kerk, een status die het zou behouden tot zijn vervanging bijna twee eeuwen later, in 1773. (In sommige behoudend-gereformeerde gemeenten zijn de Datheense psalmen later weer ingevoerd en worden ze nog steeds gebruikt.)

De Geneefse melodieën kennen, zoals al gezegd, slechts hele en halve noten, met een ‘mensurale’ ritmiek en een ‘modale’ melodiek. Voor de Franse teksten is dat heel geschikt, maar Dathenus heeft het Nederlandse psalmgezag een slechte dienst bewezen door vertalingen te produceren die slechts wat betreft het aantal lettergrepen per versregel zijn afgestemd op de ritmische en melodische eigenschappen van de psalmmelodieën. Hoewel het Datheense psalter als ‘officiële’ Nederlandse psalmberijming door middel van honderden, ja misschien wel duizenden uitgaven in de Republiek (en daarbuiten) gedurende twee eeuwen (en nog langer) ongewijzigd is verspreid, werd het al snel (en wordt het nog steeds) als een taalkundige monstrositeit gezien. Tot 1773 echter heeft de traditie in het psalmgezag gezegevierd over de vernieuwing.

Het feit dat het Datheense psalmboek een getrouwe vertaling was van het Franse psalter heeft zeker ook in zijn voordeel gewerkt. Door dit gegeven was het bijvoorbeeld mogelijk gelijktijdig uit de Franse en de Nederlandse psalmboeken te zingen: behalve de melodieën zijn ook de aantallen strofen precies gelijk. Deze dubbeltalige uitvoering is zeker voorgekomen. Er bestaan ook psalmboekuitgaven met de Franse én de Nederlandse berijming, de oudste al uit 1594.³

In principe werden in een hervormde kerkdienst op twee momenten psalmen gezongen, namelijk direct vóór de preek en direct erna. De keuze welke psalm te zingen kon op verschillende manieren tot stand komen. Eén manier is om het hele psalmboek, van psalm 1 tot en met psalm 150, in volgorde door te zingen. Hoe merkwaardig ons deze gewoonte voorkomt, vermoedelijk was hij in de Republiek vrij algemeen. Dit mechanisme kon worden doorbroken als de predikant vanwege het speciale karakter van de dienst een andere psalm selecteerde. Dit gebeurde vooral bij avondmaalsdiensten, diensten op feestdagen, bededagen, passiedagen, enz. In veel psalmboeken is een beknopt overzicht te vinden welke psalmen voor welke gelegenheid geschikt zijn.

Het Frans-Geneefse psalmboek kende behalve de 150 psalmen ook nog enkele ‘gezangen,’ dat wil zeggen, berijmingen van andere bijbelfragmenten en ook wel van niet-Bijbelse teksten. Deze vindt men ook in de Nederlandse psalmberijmingen, maar daar is het aantal uitgebreid, tot vaak tien à twaalf (het precieze getal wisselt van uitgave tot uitgave): *De tien geboden* (Exodus 20); de *Lofzang van Zacharias* (Lucas 1); de *Lofzang van Maria* (Lucas 1); de *Lofzang van Simeon* (Lucas 2); het *Symbolum Apostolorum* (geloofsbelijdenis); het *Gebed onzes Heren Jesu Christi* (Onze Vader; Mattheus 6); het *Kort gebed voor de predicatie* (tekst van Jan Utenhove; deze alle reeds bij Dathenus in 1566); het *Gebed voor den eten* (tekst van ‘P.H.’); de *Dankzegging na de maaltijd* (deze twee voor het eerst in 1567); en *Christe der du bist dach ende licht* (naar *Christe qui lux es et dies*; voor het eerst in 1572). Op de titelbladen van de psalmboeken en binnenin worden deze toegevoegde liederen ‘lofzangen’ genoemd. Over de mogelijkheid deze tijdens de eredienst te zingen werd in de begintijd nogal verschillend gedacht, maar al spoedig werden ze als volwaardige gezangen voor bepaalde gelegenheden geaccepteerd. Utenhove’s ‘Gebed voor de Predicatie’ was zéér populair en ook *De tien geboden* wordt regelmatig gezongen. De liturgische toepassing van de andere lofzangen varieerde van periode tot periode en van plaats tot plaats.

In de boekhandel werd het psalmboek al spoedig een factor van betekenis. Elke burger had tenminste één psalmboek nodig en door het wekelijkse gebruik was slijtage onvermijdelijk en daardoor periodieke vervanging noodzakelijk, al was het maar na twintig of dertig jaar. Het aantal liederen dat zich bezighield met het drukken, uitgeven en verkopen van psalmboeken was daarom groot, net als het aantal uitgaven en de oplagen daarvan. Het psalmboek viel niet onder auteursrechtelijke beperkingen (die in deze tijd in zijn

3. Er bestaan ook dubbeluitgaven met de Duitse vertaling door Ambrosius Lobwasser naar Marot en De Bèze.

algemeenheid al heel gering waren) en kon dus vrijelijk worden nagedrukt. Hooguit konden bepaalde bewerkingen of redacties (zoals de notatierevisie van Cornelis de Leeuw; zie onder) door gewestelijke privileges worden beschermd, maar ook hiervan bleven de gevolgen beperkt. Iedereen kon zich dus op deze lucratieve markt storten. Een bekende uitgever van psalmboeken in de eerste helft van de zeventiende eeuw periode was Paulus Aertszoon van Ravesteyn (1585c-1655) in Amsterdam en Leiden. In 1675 pakte een aantal Amsterdamse boekhandelaren het drukken en uitgeven van psalmboeken wat grootser aan door hiertoe een compagnie op te richten: Johannes van Someren, Abraham Wolfgangh, Hendrik en Dirk Boom; nog hetzelfde jaar trad Michiel de Groot toe tot het gezelschap. Deze compagnie heeft ruim tien jaar bestaan: in 1686 werd de voorraad van dat moment ter veiling aangeboden. In 1680 werd een tweede, grotere compagnie opgericht, bestaande uit Jan Appelaar, Johannes Schot, Jan Castricum, Jacob Looman, Abraham van der Putte, Meyndert Bout, Antony Hasebroeck, Pieter van Reyschoten, Jan Spruyt en Jacobus Bouman. Deze compagnie zou via talrijke wijzigingen in de samenstelling en de organisatie enkele eeuwen lang actief blijven, ja zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog (namelijk tot 1961). Een belangrijke psalmboekuitgeverij buiten Amsterdam was de Dordtse firma van Hendrik en Jacob Keur (tweede helft zeventiende eeuw) en hun erfgenamen (achttiende eeuw).

Om de muzikale ongeschooldheid van de massa enigszins te compenseren was er in de hervormde kerken een *voorzanger*. Zijn taak was het inzetten en vervolgens net voor de gemeente uit meezingen. Suggesties betreffende antifonale uitvoeringswijzen, waarbij de voorzanger bijvoorbeeld per versregel voorzong en de gemeente per versregel 'antwoorde,' zijn vrijwel zeker onjuist. Elke hervormde gemeente had een voorzanger in dienst, sommige zelfs meerdere. De functie van voorzanger beef ook na de invoering van de orgelbegeleiding van de gemeentezang (zie onder) onverkort bestaan. Het voorzangerschap werd, vooral in kleinere plaatsen en dorpen, vaak gecombineerd met het schoolmeesterschap en het kosterschap van de kerk, ook wel met administratieve taken in de kerkelijke organisatie. Vanuit deze situatie zien we in geval van een vacature oproepen als de volgende (met een zin die niet loopt):⁴

Alzo de Schoolmeesters en Voorzangersplaats, waar aan ook annex is het Secretariaat, op het Eiland Marken is komen te vaceren, en men voorneemens is, ten spoedigsten met het Beroepen van een ander bekwaam Persoon voort te gaan; zo worden de geene, die daar allereersten op het voors. Eiland over te komen, om aldaar haare gaaven te laten hooren; kunnende zig adresseeren aan den President Burgemeester.

of zelfs:⁵

Alzo de Schoolmeesters, Kosters-, Voorzangers- en Doodgravers plaats &c., te Buiksloot is komen te vaceren, zo word een iegelyk verzogt, daartoe de vereischte bekwaamheid hebbende, voor den 5 Augustus 1764, zyn gaven te laten hooren, in de Kerk aldaar, en zig aan te geven by den President Burgermr. van voorn. Dorpe, op een tractement van f 126 in 't jaar, en nog eenige verdere Emolumenten, zullende na den voorn. tyd geene verdere Sollicitanten worden aangenomen.

Op bescheiden schaal werden kinderen van aan de kerken gerelateerde scholen geoefend om het psalmgezang tijdens de kerkdiensten te ondersteunen. In 1580 moest in Haarlem de vroegere zangmeester Jan Bartelmeusz de kinderen in het weeshuis de psalmen onderwijzen. Ook in Leiden werden kinderen geoefend

4. *Amsterdamse Courant*, 17 mei 1764.

5. *Amsterdamse Courant*, 23 en 28 juni 1764.

ter ondersteuning van de kerkzang. Deze pogingen lijken voorbehouden te zijn geweest aan de beginperiode van de Republiek.

Al is door gebrek aan concrete eigentijdse beschrijvingen over de precieze wijze waarop in de eerste eeuw van de Hervormde Kerk het psalmgezag plaatsvond weinig exacts bekend, men kan zich over het muzikale peil van deze gemeenschapsuitvoeringen van de psalmen moeilijk een te lage voorstelling maken. Daarbij moet men zich realiseren dat het behalen van een bepaald muzikaal peil geen doelstelling was. Het tempo daalde vermoedelijk tot weinig meer dan één lettergreep per seconde, ritmische differentiatie verdween, en, voorzover er melodie overbleef, kan dat weinig meer dan contour zijn geweest. Bekend zijn de woorden waarmee Constantijn Huygens in zijn geschrift over het *Gebruyck of ongebruyck van't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden* (1641) de gemeentezang beschreef:⁶

De toonen luyden dwars onder een, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden, als putemmers, d'een dalende soo veel d'ander rijst. Daer wert om't seerste uytgekreten, als of 't een sake van overstemminge waere.

Cosimo III de' Medici woonde tijdens zijn bezoek aan de Republiek in 1667-1668 in Utrecht een dienst bij in de Domkerk en schreef in zijn reisverslag dat er gezongen wordt "con canto assai confuso" (met een zeer verward gezang).

De uitvoeringswijze waarbij alle noten even lang zijn, noemt men de *isometrische zingtrant*, die staat tegenover de *ritmische zingtrant*, waarin het verschil tussen hele en halve noten volgens de notatie is gehandhaafd. Het is zeker dat sommige oorspronkelijke melodische wendingen, voorzover die nog herkenbaar waren, al aan het begin van de zeventiende eeuw worden gemoderniseerd, bijvoorbeeld door het invoeren van leidtonen. Deze praktijk wordt reeds beschreven door Isaac Beeckman (1588-1637), eerst proreector van de Latijnse Scholen van Utrecht en Rotterdam en later rector in Dordrecht, in een door hem bijgehouden journaal met observaties van allerlei aard. In de achttiende eeuw (1746) publiceerde de Amsterdamse musicus Hendrik Arondeus een *Nut en dienstig zang-boekje* waarin de psalmmelodieën van de nodige verhogingen zijn voorzien. In 1774, na het aanvaarden van de nieuwe berijming van 1773 verzorgt Caspar van Ollefen een uitgave van dit boekje met de nieuwe teksten.

In de loop van de zeventiende eeuw werd, op plaatsen waar een orgel in de kerk aanwezig was, dat ook daadwerkelijk gebruikt om het psalmgezag te begeleiden, maar het is onduidelijk of dit enige positieve uitwerking op de kwaliteit (in artistiek-esthetische zin) van het gezang heeft gehad. Waarschijnlijker is het dat de langzame en zowel melodisch als ritmisch weinig gedifferentieerde vorm van zingen overheersend bleef tot ver in de negentiende eeuw. De vraag is overigens of men het psalmgezag van de Hervormde Kerk in vroeger eeuwen, primair een religieuze activiteit, wel moet beoordelen volgens artistiek-esthetische normen. Pas onder de invloed van de geschriften van F.C. Kist uit de jaren-1840 ging men in ruimere kring de behoefte voelen om tot een muzikaal meer verantwoorde uitvoeringswijze te komen. De 'verbetering' die toen intrad heeft overigens niet verhinderd dat de wijze van psalmzingen in de Hervormde Kerk tot op heden een punt van discussie is gebleven.

Regelmatig werd in de zeventiende eeuw het bezwaar geuit dat het aantal melodieën te groot was en dat daarom de gemeenteleden de melodieën niet konden leren. Of dat werkelijk het probleem was valt te bezien, want tegelijkertijd was er het verwijt dat van de 150 psalmen er maar een minderheid, bijvoorbeeld van dertig of veertig stuks, werkelijk regelmatig wordt gezongen (hetgeen in strijd lijkt met het principe van de complete roulatie). Zeker is het dat bepaalde psalmen meer in trek waren dan andere, maar of dit alleen door de melodie

6. Constantijn Huygens, *Orgelgebruyck* (1641), p. 115.

of mede door de tekst kwam, is niet bekend. Hierbij kan het ook om huiselijk gebruik gaan. Overigens zijn er niet 150 melodieën voor 150 psalmen, maar 123: een aantal melodieën wordt voor twee psalmen gebruikt, enkele zelfs voor drie. Daarbij komen nog enkele melodieën van de lofzangen.

Kijkt men naar de bewerkingen van psalmmelodieën in de instrumentale muziek van de zeventiende eeuw, dan wordt de populariteit van een minderheid van de melodieën meteen duidelijk. Andere blijken van de bekendheid van bepaalde psalmmelodieën zijn aanhalingen (wijsaanduidingen) in geestelijke liedboeken: dergelijke verwijzingen zijn bijzonder talrijk. Van deze twee kanten bekeken lijken de melodieën van psalm 6, 8, 9, 23, 24, 36 (=68), 74, 100, 130 en 140 boven de andere uit te steken wat betreft populariteit.⁷ Maar of dit een afspiegeling is van wat de doorsnee kerkganger kende, is daarmee niet gezegd.

In de oudste psalmboeken was gewoonlijk wel de melodie bij elke psalm afgedrukt, maar slechts bij de eerste strofe. Al snel kwam de gewoonte in zwang om alle strofen van muzieknootatie te voorzien, het eerst in een Leeuwardens psalmboek (1586), regelmatig vanaf 1598;⁸ men sprak dan van ‘de psalmen geheel op noten.’ Andere hulpmiddelen die in de psalmuitgaven werden toegepast om de kwaliteit van het gezang te bevorderen waren het noteren van solmisatielettergrepen bij de noten en het toevoegen van een ‘muziekinstructie’ in het voorwerk van de uitgaven. De solmisatielettergrepen gaan terug tot de oudste geschiedenis van het Dathese psalmboek, de oudste muziekinstructies zijn uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Uit de zeventiende eeuw stammen ook uitgaven van de psalmen waarin de muziek, dat wil zeggen, de psalmmelodieën, is gereviseerd. Een fraaie quarto-uitgave uit 1626 (herdrukt in 1639) geeft de revisie van de Amsterdamse musicus Jan Pietersz. In 1648 verscheen er een melodicorrectie van de Utrechtse voorzanger Steven van der Helm (niet bewaard gebleven), in 1649 die van de Enkhuizenaar Jacob Henricksz (herdruk 1661 bewaard gebleven). De exacte aard van deze revisies is nog niet onderzocht of niet te onderzoeken (omdat de desbetreffende psalmboeken niet bewaard zijn gebleven). In 1650 publiceerde de Amsterdamse musicus, uitgever en voorzanger Cornelis de Leeuw voor het eerst een psalmboek waarin alle psalmmelodieën met de altsleutel (met of zonder mol) zijn genoteerd, in plaats van met de sopraan-, alt- of tenorsleutel (met of zonder mol).

De Leeuws notatiewijze werd binnen een enkel decennium vrijwel universeel nagevolgd. De weduwe van Paulus van Ravesteyn, de belangrijkste drukker van psalmboeken in Amsterdam in deze jaren, paste de altsteutel-notatie toe in uitgaven vanaf 1656, waarbij de herziening op naam van een ‘Jan Pietersz’ wordt gesteld. Vermoedelijk gaat het hier echter om een fictief persoon, te hulp geroepen om het privilege van De Leeuw op zijn notatie te omzeilen. Na De Leeuw’s dood kort na 1660 verdween dan ook de naam Jan Pietersz van de titelbladzijden van de firma Van Ravesteyn.

De snelle aanvaarding van de altsleutelnotatie geeft aan dat daaraan een behoefte bestond. Die behoefte zou heel wel met de juist in deze periode opkomende orgelbegeleiding van de psalmen te maken kunnen hebben. Vele psalmboeken uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en de achttiende eeuw bevatten het één pagina kleine ‘Musyck-Onderwys’ van De Leeuw, dat al vanaf 1650 in zijn psalmboeken te vinden is. De standaardisatie van de sleutels vond op bescheiden schaal haar weg naar andere publicaties, zoals Dirck Raphaëlszoon Camphuysen’s *Stichtelyke rymen*, waarvan vanaf 1659 edities verschenen met alle melodieën in de sopraansleutel genoteerd. Paulus Matthysz publiceerde in 1677 als uitgever van de Verenigde Oost-Indische Compagnie een psalmboek met alle melodieën in de vioolsleutel genoteerd. Maar wat de psalmen

7. Zie Luth 1986, pp. 150-160.

8. Het oudste bewaarde psalmboek geheel op noten is *De CL psalmen Davids* (Amsterdam: Jacob Ysbrandtszoon Bos, 1614), maar dit is waarschijnlijk identiek aan eerder gepubliceerde uitgaven die door David Mostaert zijn gecorrigeerd (1598, 1613), waarvan geen exemplaren zijn bewaard gebleven.

betreft bleef de altsleutelnotatie van Cornelis de Leeuw tot in de negentiende eeuw de maatgevende versie voor de melodienotatie.

Hendrick Ghijsen brak in 1686 nog een lans voor de notatie van de psalmen met verschillende sleutels, in zijn melodieredactie bij Jacobus Bloem's *Stigtelyke zeede-verssen*, een liedboek bedoeld als hulpmiddel om de psalmmelodieën te leren: de liedteksten zijn systematisch op de melodieën van de psalmen gezet, waarvan de bijzonderheden in de inleiding worden besproken. Ghijsen moest echter ook aan de vernieuwing toegeven: een herdruk van rond 1690 biedt alle melodieën alweer in de altsleutel aan.

In de Hervormde Kerk was geen plaats voor meerstemmige uitvoering van de psalmen. De verschillende meerstemmige bewerkingen van het Datheense psalter die in de Republiek zijn vervaardigd, waren dan ook allemaal bestemd voor de huiselijke uitvoering. Er zijn verschillende van die meerstemmige psalters te noemen, gecomponeerd door achtereenvolgens David Janszoon Padbrué (musicus in Amsterdam; alle 150 psalmen in vier- tot achtstemmige motetstijl; 1601), Cornelis van Schoonhoven (organist in Delft; 43 stuks, stijl onbekend; 1624) en Lucas van Lenninck (organist in Deventer; twee- tot vijfstemmig, aantal en stijl onbekend,⁹ 1649). Ongelukkigerwijs is van dit alles niets bewaard gebleven, behoudens één enkel onvolledig Tenor-stemboek van Padbrué's *Psalm-geclanck*. Wél bewaard gebleven zijn exemplaren van uitgaven van oorspronkelijk Franse meerstemmige zettingen van het Geneefse psalter, maar nu voorzien van de Datheense teksten, die in eenvoudige (noot-tegen-noot) stijl al in de zestiende eeuw waren gecomponeerd door Claude Goudimel en Claudin le Jeune. Goudimels zetting verscheen in het Nederlands in 1620, die van Le Jeune in 1635 (tweetalig) en 1665. Ook deze moeten voor de huiselijke muziekpraktijk bestemd zijn geweest. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de meerstemmige zettingen van het volledige Franse psalter in motetstijl voor vier tot acht stemmen van de hand van Jan Pieterszoon Sweelinck (organist in Amsterdam; vier boeken, gepubliceerd 1606-1621). Evenzeer voor de huiselijke praktijk waren de bewerkingen voor zang en luit die te vinden zijn in Nicolas Vallet's *Een en twintich psalmen Davids, ghestelt om te singhen ende spelen 'tsamen* (Amsterdam 1615). De psalmmelodieën waren ook nadrukkelijk aanwezig in de instrumentale muziek, met name voor orgel (Sweelinck, Hendrik Spuey, Anthony van Noordt), klavecimbel (diverse handschriften), luit (Vallet) en blokfluit (Jacob van Eyck), maar van deze bewerkingen kunnen alleen die voor orgel in de kerk zijn gespeeld, en dan met name buiten de dienst.

In 1753 verscheen te Haarlem een wel heel bijzondere editie van de meerstemmige zettingen van het Geneefse psalter door Claude Goudimel. Alle stemmen zijn genoteerd in de altsleutel, waarbij de sopraan een octaaf neerwaarts wordt getransponeerd en de bas een kwart of kwint opwaarts transponerend is genoteerd! In 1757 werd in Haarlem het zanggenootschap 'Amor et fides' opgericht om zich met het oefenen van deze bewerkingen bezig te houden. De betreffende versie is nog in de negentiende eeuw herdrukt en het genootschap zou blijven bestaan tot 1915. Overigens bestonden er in de tweede helft van de achttiende eeuw nog wel meer gezelschappen die zich toededen op het geestelijk lied, in Dordrecht zelfs drie: het 'Stichtelijk Zanggezelschap' (opgericht in 1761), 'Lust tot Zingen' (opgericht in 1772) en 'Harmonie' (oprichtingsjaar onbekend).

Talrijk zijn de pogingen geweest om ten behoeve van de hervormde eredienst de Datheense berijming door een betere te vervangen. Het eerste geproduceerde alternatief, de berijming van Philips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598), reeds gepubliceerd in 1580, heeft nog de grootste kans daarop gemaakt. Deze was geen vertaling naar het Frans maar was direct naar de Hebreeuwse psalmtekst vervaardigd met handhaving van de Geneefse melodieën. Toch gelukte het Marnix niet de Datheense berijming te laten afschaffen, waarbij het feit dat zijn tekst door een privilege was beschermd en dus niet vrijelijk nagedrukt kon worden, ook een rol heeft gespeeld. Met het oog op de Dordtse Synode van 1618-1619 werd een dubbeluitgave met de psalmen

9. Het wisselende stemmental suggereert een concerterende stijl.

van Dathenus en Marnix uitgebracht, zeker met de bijgedachte om op deze manier de Datheense berijming te laten vervangen, maar ook deze poging mislukte.

In de zeventiende eeuw kan men minstens twee dozijn nieuwe psalmberijmingen tellen, die misschien wel alle zijn vervaardigd met de impliciete doelstelling om de Datheense te vervangen in de kerk, maar die in de praktijk geen enkel gevaar hebben betekend voor de nu door traditie geautoriseerde berijming van Dathenus. De psalmberijming van Antoni de Huybert (1624) is de oudste van de zeventiende-eeuwse producten. De uitgave van de Statenbijbel (1637) bracht een kleine vloedgolf van deze nieuwe psalmberijmingen met zich mee, omdat de berijmers nu via de geautoriseerde Bijbeltekst toegang hadden tot de 'ware' tekst van de psalmen. Verschillende psalmberijmingen uit de eerste decennia volgend op 1637 kwamen tot stand onder directe invloed van de Statenvertaling, zoals die van de Deventer predikant en Leidse hoogleraar Jacobus Revius (1586-1658; berijming 1640), Henricus Geldorpius (1644), de Zeeuwse advocaat (en later Zeeuws raadpensionaris) Joan de Brune (1588-1658; berijming 1644), de Haagse advocaat Cornelis Boey (1648, 1659), de Haagse dichter Jacob Westerbaen (1599-1670; berijming 1655), de Hoornse schoolmeester Hendrik Bruno (1656) en de Utrechtse muzikant Anthonie Deutekom (1657). Revius probeerde Dathenus te corrigeren, Geldorpius beperkte het aantal melodieën, De Brune volgde zo getrouw mogelijk de Statenvertaling, Deutekom zette zelfs gewoon de Statenvertaling onder de noten. Zo probeerde een ieder op zijn eigen wijze de psalmteksten te verbeteren of te vernieuwen. Al deze nieuwe berijmingen bleven, net als Marnix en De Huybert dat eerder hadden gedaan, vasthouden aan de Geneefse melodieën en het aantal strofen van de Geneefse en de Datheense berijming. Door deze overeenstemming was het mogelijk ze in de kerk met de Datheense (of Franse) mee te zingen zonder dat dat al te veel opviel.

Alle nieuwe dichters wezen op de gebrekkigheid van de Datheense psalmberijming, soms met woordspeling en al. 'Sommigen wenschen dat sy *Dat heen* en uyt de kercken gedreven waren,' schrijft Westerbaen in het voorwoord van zijn psalmboek van 1655, en Constantijn Huygens dichtte de volgende regels voor Bruno's berijming van 1656:¹⁰

Veel hebben wel gedaen dat Bruno seer wel doet.
De waerheit naer te gaen, was noyt verloren moet.
Treckt ijeder na dien prijs, hij waeght'er oock een lot nae.
Maar Dat een van Datheen daar is de wereltd zot na.
Hoe zo! 't Is 't oudtste kindt, en daarom goet en zoet.
De vromen zyn er meê te vreên in haar gemoedt.
't Mag weezen; maar ik vrees: 't Is al te vreên, op Godt na.

De dichters van de nieuwe psalmberijmingen zijn ten hoogste van de tweede garnituur wanneer het om hun status als dichter gaat. Verschillende van de befaamde Nederlandse dichters van de zeventiende eeuw hebben wel psalmberijmingen gemaakt, maar steeds in klein aantal, als losse gedichten of liederen. Zo berijmde Pieter Corneliszoon Hooft een achttal psalmen, Constantijn Huygens en Anna Roemersdochter Visscher nog kleinere aantallen. Huygens bepleitte in een ongepubliceerd geschrift, het *Kerckgebruyck der psalmen* (1658), een wel heel drastische beperking van het aantal melodieën, namelijk tot niet meer dan drie of vier. Ook toonde hij zich voorstander van een prozavertaling, onder het argument dat elke berijming de inhoud van de oorspronkelijke psalmtekst geweld moest aandoen.

10. Constantijn Huygens, *De gedichten ... Vijfde deel* (Groningen 1895), p. 285. In de druk van Bruno's psalmboek is het gedicht *niet* opgenomen.

De stroom van psalmberijmingen die op gang komt vlak na 1640 nam wat af na de jaren 1660. Later in de zeventiende eeuw verschenen nog ettelijke psalmberijmingen met behoud van de Geneefse melodieën, waaronder de pastiches van Hendrik Ghysen (1686) en Kornelis van Vleuten (1699) het meest opvallen.¹¹ Tevens zien we nu berijmingen komen die nieuwe melodieën introduceren, die direct van een basso continuobegeleiding zijn voorzien. Het betreft die van Matthias van Westhuyse (psalm 1-100, muziek van Remigius Schrijver en Pieter Bustijn; 1682; verloren gegaan) en Johan Vlakoveld (volledig; muziek van Simon Lefèvre; 1683). Anders dan de berijmingen met behoud van de Geneefse melodieën zullen deze berijmingen gericht zijn geweest op de huiselijke muziekbeoefening en niet op de kerkelijke. De berijming van François Halma (1707) volgt de gebruikelijke melodieën, welke door Jacob Riehmman vervolgens van een basso continuo werden voorzien (1717). Andere nog niet genoemde berijmingen uit deze en vroegere tijd zijn die van Christiaan van Heule (1649), Jacobus Clerquius (1664), Hermes Celosse (1665), Johan Six van Chandelier (1674), Johannes Roldanus (1685), Abraham Trommius (1695; verbetering van Dathenus).

In de achttiende eeuw bleef de stroom van psalmberijmingen aanhouden, waarbij men doorgaans vasthield aan de gebruikelijke melodieën. Opsomming hiervan heeft geen zin, behalve met betrekking tot enkele van de allerlaatste, die ook in het vervolg van dit verhaal een rol zullen spelen, namelijk die van het (Amsterdamse) genootschap onder de zinspreuk 'Laus Deo, Salus Populo' (de roem aan God, de redding aan het volk),¹² voor het eerst in 1761 verschenen, en die van de Hagenaar Johannes Eusebius Voet (1706-1778), in 1763 gepubliceerd.

De psalmen werden in deze periode ook in het Fries berijmd. Gysbert Japicx (1603-1666) leverde er een 52-tal die postuum werden uitgegeven (1668). Jan Althuysen (1715-1763) berijmde de resterende 98 en liet deze samen met die van Japicx in 1755 het licht zien. Deze Friese psalmen zijn volgens de metriek van het Geneefse psalter, al ontbreken melodienotaties in de uitgaven. De rector van de Latijnse school in Tiel, Johan van Aelhuysen, vertaalde het Geneefs/Datheense psalter in het Latijn (niet rijmend), eveneens bij de gebruikelijke melodieën, die in de uitgave zijn afgedrukt (Leiden 1683). Jacob op den Akker, predikant in Batavia op Java, vervaardigde een vertaling in het Portugees voor lokaal gebruik (1703). Een Engelse pendant van het Geneefse psalter werd in 1767 geleverd door Francis Hopkinson voor de Nederlandse hervormde gemeente in New York. Eerder dan een vertaling is het een aanpassing van het Engelse psalter van Tate en Brady (zie onder) aan de Geneefse melodieën. De Italiaanse berijming van Giovanni Diodati (1596-1649), die niet op de Geneefse melodieën past, werd in 1664 in Haarlem uitgegeven voorzien van melodieën in de stijl van die van het Geneefse psalter vervaardigd door een nog niet geïdentificeerde musicus met de initialen "A.G."

Rond 1750 nam de kritiek op de Datheense berijming zodanig toe dat die niet meer kon worden genegeerd. Hierbij speelde het geschrift *Aanmerkingen op de psalmberijmingen van Petrus Dathenus* van de Veerse predikant Andreas Andriessen (Middelburg 1756) een katalyserende rol, door de vele pamfletten die het heeft opgeroepen. Een anoniemus onder de naam Juvenalis Glaucomastix (letterlijk: jeugdige blinkende zweep), wellicht de Vlissingse regent Jean Guépin, viel Andriessen bij op een sarcastische toon in zijn *Datheniana* (1758). Verdere geschriften volgden, die gedeeltelijk ook Andriessen en Glaucomastix kritiseerden. Deze pennenstrijd leidde in eerste instantie tot pogingen om Dathenus te verbeteren en aan te passen aan de eigentijdse taalkundige eisen, maar deze pogingen droegen niet echt vrucht. De al genoemde berijmingen van Laus Deo en Voet werden ook naar voren geschoven als mogelijke vervangers voor Dathenus.

11. Beiden combineren de huns inziens meest geslaagde versregels uit eerdere berijmingen.

12. Het gezelschap bestond uit Lucretia Wilhelmina van Merken, Nicolaas Simon van Winter, Lucas Pater, Pieter Meijer (1718-1781), Bernardus de Bosch (1709-1786), Anthony Heutsen (1719-1782), Henri-Jean Roullaud (1729-1790) en Hermanus Asschenberg (1726-1792). Ten minste vier van hen (Van Merken, Pater, Roullaud, Asschenberg) zijn ook als toneelschrijver bekend.

In 1770 kwam een groep van kerkelijke afgevaardigden van de verschillende gewesten in Den Haag bijeen om de definitieve stoot tot de vervanging van Dathenus te geven. Deze groep wist in 1772 de Staten van Holland en West-Friesland te bewegen om de Staten Generaal voor te stellen een commissie aan te wijzen om een nieuwe berijming te bewerkstelligen door (desnoods per vers of regel) een keuze te maken uit drie bestaande berijmingen, te weten de oude pastiche van Ghysen en de recente berijmingen van *Laus Deo* en *Voet*, en deze vervolgens zodanig te bewerken dat een eenheid ontstond. De commissie - niet te groot, om te langdurige discussies te vermijden - werd ingesteld en ging in januari 1773 in het Mauritshuis te Den Haag aan het werk.¹³ Op 19 juli werd het resultaat aan de Staten Generaal aangeboden. De melodieën bleven die van het aloude Geneefse psalter. In de literatuur staat deze berijming bekend als de *statenberijming* of *staatsberijming*. Het tot stand komen van de nieuwe berijming is uitvoerig beschreven in de *Kerkelyke historie van het psalmgezag der Christenen* van Josua van Iperen (1777-1778), die zelf commissielid was.

De tekst van de nieuwe berijming werd als *Het boek der psalmen* direct gepubliceerd in een luxueuze folio-uitgave, die als voorbeeld moest dienen voor wat men de publiëksuitgaven kan noemen: die in kleinere formaten met melodienotatie. In principe was het uitgeven van psalmboeken vrij en was slechts een toestemming van de plaatselijke overheid nodig, benevens een controle bij de plaatselijke kerkenraad. De grootste aantallen psalmboeken kwamen van de persen van de nog bestaande oude bijbelcompagnie van H. Brandt *cum suis* te Amsterdam en van Johan Enschedé en Zoonen te Haarlem. Haast was bij deze uitgaven geboden, omdat uiterlijk 1 januari 1775 de nieuwe berijming alom in de Republiek als officiële berijming moest zijn ingevoerd en dus het gehele hervormde kerkvolk van Nederland van een nieuw psalmboek moest zijn voorzien. In diverse plaatsen in den lande werden speciale bijeenkomsten met de gemeenteleden belegd om de nieuwe psalmen te oefenen. Plaatselijk (en met name in Zeeland) bestond er tegen de nieuwe berijming nog wel wat weerstand die zelfs hier en daar tot onlusten leidde; die duurde echter nergens lang.

De invoering van de nieuwe berijming ging gepaard met wat extra aandacht voor de muzikale uitvoering van de psalmen, maar of dit tot een werkelijke algemene verbetering heeft geleid, valt te betwijfelen. Tegenover de ingeburgerde *isometrische zingtrant* ging men nu de zogenaamde *korte zingtrant* propageren, waarbij de eerste en laatste noot van elke versregel lang, de tussenliggende noten kort zijn.

Met de nieuwe berijming was het voorlopig afgelopen met de stroom van 'alternatieve' berijmingen. De berijming van 1773 zou, net als die van Dathenus, ongeveer twee eeuwen dienst doen. Wel werd de notatie enkele keren aangepast. De altsleutel werd vervangen door de vioolsleutel en de notenwaarden werden verkort en in uiterlijk gemoderniseerd. Na de tekstrevisie van de statenberijming in 1938 werden in de jaren-1950 serieuze plannen gemaakt voor een geheel nieuwe berijming. Een groep dichters legde in 1958 een eerste selectie op tafel, gevolgd door een voorlopige volledige versie uit 1961 en een definitieve volledige versie uit 1968. Deze werd in 1973 geïntegreerd in het *Liedboek voor de kerken* en hiermee bij het grootste deel van protestants Nederland ingevoerd. De Geneefse melodieën hebben al deze revisies met glans doorstaan en worden daarom nog steeds op grote schaal gezongen.

Al domineerde het psalmgezag de hervormde kerkzang verregaand, geheel exclusief was het niet. Het staat vast dat in de noordelijke en oostelijke provincies (Friesland, Groningen, Overijssel) onder Duitse (deels Oost-Friese) invloed al vroeg het zingen van Luther-liederen en andere traditionele geestelijke liederen in de kerk plaatsvond. In 1615 werd meer westelijk, en wel door de Utrechtse classis,¹⁴ een poging ondernomen om naast het psalmboek ook een gezangenboek te introduceren, de zogenaamde *Hymni, ofte Loff-sangen op de Christelijcke feestdagen* (Den Haag 1615). Deze poging had geen echt vervolg en de gepubliceerde bundel werd al spoedig een *collector's item*.

13. Lid van de commissie zijn onder meer de liederdichters Ahasuerus van den Berg en Rutger Schutte.

14. Een classis is de organisatie van de Hervormde Kerk in een bepaald gebied.

De achttiende-eeuwse roep om een gezangenbundel naast het psalmboek vond uiteindelijk gehoor en leidde tot de publikatie van de *Evangelische gezangen* in 1806. Deze bundel is gebruikt tot 1938, toen hij werd vervangen door het gezangendeel uit de *Psalmen en gezangen voor den eredienst der Nederlandse Hervormde Kerk*. Het *Liedboek voor de kerken* uit 1973 is de laatste opvolger in de rij.

De Hervormde Kerk heeft gedurende de eerste eeuw van de Reformatie zeker niet vooropgelopen wat betreft het geestelijk lied buiten de kerk, voorzover niet met het psalter verbonden. Heterodoxe stromingen zoals de doopsgezinden en de remonstranten zijn in dat opzicht beduidend vruchtbaarder geweest. De eerste belangrijke dichter van geestelijke liederen van orthodoxe signatuur was Jacobus Revius, al genoemd vanwege zijn Dathenus-verbetering. Zijn bundel *Overijsselsche dicht en sangen* (Deventer 1631) bevat liedteksten over uiteenlopende onderwerpen naast talrijke kortere en langere gedichten. Onder de wijsaanduidingen bevinden zich opmerkelijk veel psalmmelodieën.

De *Stichtelycke bedenckingen* van de Enkhuizer regent Claes Jacobszoon Wits (1599-1669) uit 1639 lijkt de eerste substantiële hervormde liedbundel te zijn geweest met genoteerde melodieën en met uitsluitend liederen. De bundel is eigenlijk de eerste van een trits, waarvan de vervolgdelen uitkwamen in 1641 (*Stichtelycke tijdt-coringe*) en 1644 (*Onledige ledicheyt*). Vanaf 1649 verschenen de delen in één band, die in de uitgave van 1665-1666 nog werd uitgebreid met een *Tweede deel*, bestaande uit *Aenmerckelijcke historien en andere ghesanghen* en *Bruylofts-gesangen*. Deze combinatie werd tot in de achttiende eeuw herdrukt. De verschillende delen bevatten liederen over een grote verscheidenheid aan stichtelijke onderwerpen, vaak met vele of zeer vele strofen, met melodienotatie of een wijsaanduiding. Uiteraard vindt men vaak psalmmelodieën in deze (en de andere, nog te noemen) bundels, maar daarnaast is er een ruime keuze aan gangbare melodieën van uiteenlopende aard. De editie van 1679 is wat betreft de muziek verzorgd door de Enkhuizer organist Pieter van Neck.

In het algemeen doen de geestelijke liedboeken als melodiebron niet onder voor de wereldlijke. Vele dragen op de titelbladzijde of ergens anders een mededeling van het soort van “om te singen of te lezen” (of andersom), een aanwijzing dat de liedteksten werden geacht om ook zonder zang bestaansrecht te hebben. Naast uitgaven met verzorgde en min of meer complete melodienotatie bestonden er ook talloze zonder genoteerde melodieën.

De belangrijkste zeventiende-eeuwse liederendichter uit het hervormde kamp was zeker Willem Sluiter (1627-1673), predikant te Eibergen in de Achterhoek. In zijn eerste bundel, de *Psalmen, lof-sangen ende geestelike liedekens* (Deventer 1661), zijn de liederen van tweestemmige zettingen, voor melodiestem en bas, voorzien, die bijeengesprokkeld zijn uit bronnen van uiteenlopende aard. Verdere bundels, zoals het *Buyten eensaem huys-, somer- en winterleven* (postuum 1680, bundeling van eerste drukken 1668), de *Eybergsche sang-lust of geestelijke liedekens* (1670 verloren, 2/1680), *Vreugt- en liefde-sangen* (1671 verloren, 2/1682), *Jeremia's klaag-liederen* (1672 verloren, 3/1682), bevatten in de eerste drukken geen melodienotatie. In 1687 liet de Amsterdamse uitgever Johannes Boeckholt een bundeling van al deze bundels verschijnen waarin de tweestemmige zettingen van de *Psalmen, lof-sangen ende geestelike liedekens* weer terugkomen en ook andere delen van melodienotaties of tweestemmige zettingen zijn voorzien. Deze bundeling bleef door middel van regelmatige herdrukken in de handel tot diep in de negentiende eeuw, maar dan steeds zonder melodienotatie.

De enige zeventiende-eeuwse hervormde liedbundel die zich in populariteit met de bundels van Sluiter kon meten is die van de Utrechtse predikant Jodocus van Lodensteyn (1620-1677), onder de titel *Uytspanningen* (Utrecht 1676). Lodensteyn's bundel onderscheidt zich van die van Sluiter (behoudens diens *Psalmen* van 1661) door de melodienotatie die bij nagenoeg elk lied is aangebracht. In godsdienstig opzicht wordt Lodensteyn bij de zogenaamde Nadere Reformatie gerekend, een stroming die als verwant met het piëtisme wordt beschouwd. Zijn bundel is talloze malen herdrukt, tot in de negentiende eeuw.

Andere liedbundels uit de hervormde hoek uit deze tijd met muzieknotatie zijn de *Christelijke gezangen* van Hendrik Uilenbroek (eerste druk verloren, 7/1669, herdrukt tot 1719) en de *Innerlycke ziel-tochten* van Hieronymus Sweerts (1673, herdrukt tot 1729). In Uilenbroeks bundel zijn uitsluitend psalmwijzen gebruikt, Sweerts' keuze van melodieën is aanzienlijk ruimer. Zonder melodienotaties verscheen in 1714 postuum de mystiek getinte liedbundel van Jan Luyken (1649-1712) onder de titel *Zedelyke en stichtelyke gezangen*, voorzien van zinnebeeldige prenten. Willem Sluiter's gelijknamige kleinzoon Willem Sluiter Jr. (1700-1776), predikant te Rouveen, liet in 1733 nog een bloemlezing van liedteksten van zijn grootvader, aangevuld met een aantal van hemzelf en meer dan een dozijn confraters, het licht zien onder de titel *Schakel van gezangen* (Zwolle 1733). Alle in deze alinea genoemde liedbundels hebben gemeen dat ze gebruik maken van bestaande melodieën, of ze nu genoteerd worden bijgeleverd of door middel van een wijsaanduiding worden gesignaleerd. De notaties in de bundels vormen in feite een waardevolle bron voor onze kennis van de melodieën van het zeventiende-eeuwse lied.

Vanaf het derde kwart van de achttiende eeuw werd het min of meer regel om geestelijke liederen niet langer te laten zingen op gangbare melodieën, maar ze te voorzien van eigentijdse muzikale zettingen, meestal in de vorm van een continuolied, in partituur genoteerd voor zangstem en al dan niet becijferde bas. Rond 1750 bewerken drie Haagse componisten, Anton Wilhelm Solnitz, Jan Carel Kleyn en Louis Gautier, een aantal liederen van Lodensteyn in deze stijl muzikaal, maar deze bewerkingen hebben de drukpers niet gehaald.¹⁵

In de achttiende eeuw werden door verschillende stichtelijke dichters liedbundels vervaardigd die in principe de plaats van een gezangenboek zouden kunnen innemen, maar dit, voorzover bekend, nimmer hebben gedaan. Zeer bekend waren de *Stichtelijke gezangen* van Rutger Schutte (1708-1784), in drie delen van 1762 tot 1765 verschenen, met een postuum vierde deel uit 1787. Naast de tekstuitgave verscheen een muziekuutgave waarin elk lied voorkomt met muzieknotatie voor zangstem en becijferde bas. Het eerste deel blijkt grotendeels terug te gaan op canzonetten van Willem de Fesch, het tweede deel is grotendeels gecomponeerd door Leonhard Frischmuth, het vierde deel geheel door Johann Andreas Kauchlitz Colizzi. De muziek van het derde deel is anoniem; wellicht is die bijeengesprokkeld uit verschillende bronnen. De psalmdichter Johannes Eusebius Voet was met zijn *Stichtelyke gedichten en gezangen* (diverse drukken vanaf de jaren-1750) Schutte al voorgegaan. Het voorwoord tot zijn *Stichtelyke gezangen* van 1767 noemt Christian Ernst Graf, Louis Gautier, Jan Carel Kleyn en Johann Friedrich Weiss als componisten van de bijbehorende muziek, maar deze schijnt niet uitgegeven, ja zelfs niet bewaard te zijn gebleven. In dezelfde sfeer bevinden zich de zettingen voor zang en becijferde bas van de stichtelijke liederen van Hieronymus van Alphen (1746-1803) en Pieter Leonhard van de Kastele (1748-1810) door Jan Carel Kleyn (*Zangwyzen*, Den Haag 1774-1775); de teksten zijn doordrenkt van het verlichtingsdenken. Ahasuerus van den Berg schreef en verzamelde de *Proeven van geestelijke oden en liederen* (Utrecht 1777, 4/1805), maar ook deze brachten het niet tot officieel gesanctioneerd kerklied. Uit de tweede helft van de eeuw stammen ook nog de *Nagelaten stichtelyke gezangen* van Bernardus Elikink met muziek van Bartholomeus Ruloffs en Johann Gabriël Meder (1769) en de *Melodijen tot de evangelische gezangen voor godzoekende Christenen* van Hendrik Matthyszoon Lussing met muziek van een ongenoemde meester (1779). Kenmerkend voor al deze liederen is dat de teksten niet zoals het overgrote deel van die van de zeventiende-eeuwse stichtelijke liederen als contrafact bij een bestaande melodie zijn geschreven, maar als zelfstandige poëzie zijn opgezet, in afwachting van een componist om er een melodie en begeleiding in eigentijds idioom bij te plaatsen.

15. Ze zijn te vinden in de handschriften Amsterdam, Toonkunst Bibliotheek, 205 A 6 en 205 B 1.

8.3 De Hervormde Kerk 2: Orgelbegeleiding

In de zuiver calvinistische visie was geen plaats voor het orgel in de eredienst. In Frankrijk en Zwitserland is het gevolg van deze opvatting geweest dat veel orgels uit de kerken werden verwijderd. In de Republiek waren de orgels echter eigendom van de stad en konden de kerkenraden hun verwijdering niet afdwingen. Dat betekende min of meer dat, al moest het orgel uit de eredienst worden geweerd, de verleiding om het wel te gebruiken steeds aanwezig was. Gedurende de eerste driekwart eeuw van de Republiek heeft het orgel doorgaans gezwegen tijdens de kerkdiensten, maar uitzonderingen zijn er steeds geweest. Zo gaat men ervan uit dat in de noordelijke provincies, mogelijk onder Duits-lutherse invloed, ten minste hier en daar en ten minste van tijd tot tijd sprake is geweest van orgelbegeleiding van het psalmgezag, bijvoorbeeld in Leeuwarden en Groningen. In de Utrechtse Buurkerk werd, vermoedelijk als voortzetting van pre-reformatorisch gebruik, orgel gespeeld in afwisseling met gezongen strofen. In 1608 wisten de predikanten afschaffing van deze gewoonte te bewerkstelligen. Tot in het tweede kwart van de zeventiende eeuw was de standaard van het psalmgezag in de Republiek daarom die zonder orgelbegeleiding. Het was regel dat de organist *wel* speelt aan het einde van de dienst, als het kerkvolk de kerk verlaat; vaak speelde de organist ook vóór de dienst.

De synodale uitspraken over (dat wil zeggen: tegen) het orgelspel verloren na 1600 veel van hun kracht en dwang, zodat het kon gebeuren dat in de jaren-1630 het orgelspel ter begeleiding van het psalmgezag werd ingevoerd in enkele belangrijke plaatsen in Holland, met name Delft (1634), Leiden (1636) en Dordrecht (1638). De stedelijke overheid speelde hier een belangrijke rol in. De Zuid-Hollandse synode van 1638 bestempelde vervolgens het orgelspel als een neutrale zaak, zodat de plaatselijke kerkenraad en/of overheid zelf over de invoering van het orgel als begeleidingsinstrument konden beslissen. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werd daardoor de begeleiding van het psalmgezag door het orgel vrij snel in een aantal steden over de gehele Republiek verspreid gangbaar: Maastricht (1638), Gouda (1639), Culemborg (1640), Alkmaar (1640), Middelburg (1640), Kampen (1640), Haarlem (1649), Rotterdam (1649), Brielle (1667), Amersfoort (1668), enz. De grote steden liepen in dit opzicht zeker niet voorop: in Den Haag werd de orgelbegeleiding ingevoerd in 1673, in Amsterdam in 1680, in Utrecht in 1685. Tegen het einde van de eeuw moet de orgelbegeleiding van het psalmgezag overal waar een orgel aanwezig was een feit zijn geweest. Veel kleinere kerken echter, vooral in de dorpen, kregen pas in de achttiende eeuw een orgel, zodat noodgedwongen de onbegeleide situatie daar langer voortduurde. Toen Joachim Hess in het midden van de achttiende eeuw het Nederlandse orgelbezit inventariseerde voor zijn *Dispositiën der merkwaardigste kerk-orgelen* (Gouda 1774), viel het hem op hoeveel dorpen in de provincies Friesland en Groningen een orgel in hun kerk hadden:¹⁶

Zoals dan de Stad Groningen niet ontbloot is van Orgelen, even zo is 't gelegen met desselfs Dorps-
Orgelen, zynde myn 's weetens geene der overige Provintien van ons Gemeenebest, uitgezonderd
Vriesland, waar men zo veel Dorpen ontmoet, welker Kerken met Orgelen zyn voorzien, dan deeze
Provintie van Groningen.

De organist was dikwijls tevens schoolmeester en voorzanger:¹⁷

Dus van de 140 Dorpen [in Groningen] zyn 'er 39 welke dit zo nuttig Instrument in hunne Kerken
hebben. By alle deeze Orgels (twee uitgezonderd namelyk in het Vlek [=kleine stad] Apingadam en
het Dorp Stedum) is de Organist teffens Voorzanger en Schoolmeester; op dien zelfden voet is 't ook

16 Joachim Hess, *Dispositiën* (Gouda 1774), p. 39.

17 Joachim Hess, *Dispositiën* (Gouda 1774), p. 40.

geschikt in Vriesland; gaande den Voorlezer na het aflezen der Psalm op het Orgel, beginnende onder het aanslaan van den toon des Orgels, teffens zynen stem te verheffen.

Constantijn Huygens propageerde in zijn geschrift over *Gebruyck of ongebruyc van 't orgel in de kerkcken van de Vereenighde Nederlanden* (1641) het verstandig kerkelijk 'orgelgebruik', dat wil zeggen, ter begeleiding van de gemeentezang. Zijn pamflet lokte zowel bijval als tegenstand uit. Huygens verspreidde het geschrift zelf in academische, literaire en diplomatieke kringen, welke lieden vrijwel zonder uitzondering positief reageerden. Naar aanleiding van zijn geschrift werd in Den Haag in april 1641 de orgelbegeleiding ingevoerd. Deze invoering wekte echter zoveel beroering dat deze na enkele weken ongedaan moest worden gemaakt. De tegenstand kwam zowel van conservatieve gemeenteleden (onder aanvoering van Jan Janszoon Calckman) als van één van de predikanten (Caspar Streso). Pamfletten en briefwisseling over en weer duurden voort tot in 1642. Hoeveel invloed Huygens' geschrift uiteindelijk op de invoering van de orgelbegeleiding heeft gehad is niet aan te geven.

Over de wijze waarop de orgelbegeleiding van het psalmgezag in zijn werk ging zijn we spaarzaam ingelicht. We mogen aannemen dat de organist de melodie in de discant speelde en daaronder akkoorden plaatste. Hierdoor ontstond een zekere overeenkomst met het basso-continuo-spel, een gelijkenis die ook door enkele tijdgenoten al wordt opgemerkt. De begeleiding is vrijwel zeker geheel homofoon, zonder bassen of middenstemmen in kleinere notenwaarden, en zonder versieringen.

Een ontwikkeling in de Nederlandse orgelbouw van de tweede helft van de zeventiende eeuw die samenhang met de invoering van de orgelbegeleiding van de gemeentezang is de invoering van het *cornet-discant-register*, in wezen een mixtuur met tert- en kwintregisters, op 16'-, 8'- of 4'-toonhoogte.¹⁸ Door het gebruik van dit register kon de organist de psalmmelodie op doordringende wijze laten horen. De Haarlemse stadsorganist Johan Dusart eiste vanaf ca. 1680 de 'uitvinding' van dit register op, maar het was in zekere zin niets anders dan de toepassing van ontwikkelingen die in de Franse en Zuid-Nederlandse orgelbouw reeds bekend waren.¹⁹

Vermoedelijk moet de notatiehervorming van de psalmen die Cornelis de Leeuw in 1650 in zijn psalmuitgaven doorvoerde ook in verband worden gebracht met de orgelbegeleiding. Vóór 1650 werden de psalmen traditiegetrouw genoteerd met sopraan-, alt- of tenorsleutel. Bij ongebeleide uitvoering is transpositie van de genoteerde omvang naar een zingbare omvang natuurlijk geen probleem, maar het is duidelijk dat de begeleidende organist gebaat was bij een notatie van de psalmmelodieën in een constante omvang en dat is precies de wijziging die De Leeuw doorvoerde: in zijn systeem werden alle psalmmelodieën in de altsleutel genoteerd. (Later in de eeuw kwamen er ook psalmboeken met vioolsleutel, maar de altsleutel bleef de standaard.)

De eerste psalmpublicatie die duidelijk op de orgelbegeleiding is gericht was een verzameling van bassen voor psalmen, in 1661 te Enkhuizen door Jacob Hendriksz uitgegeven (niet door hem gecomponeerd): *De eerste verssen van alle psalmen Davids, in Neder-landtsche dichte over-geset door Petrum Dathenum, mitsgaders eenige lof-sanghen, gecomponeert op de bas-stem, tegens de stem in de kerck ghebruycelijck, door een meester in die kunst* (Enkhuizen: Willem Evertsz voor Jacob Hendricksz, 1662). In deze uitgave ontbreken dus de psalmmelodieën. Toen in 1664/1665 de meerstemmige noot-tegen-noot-zettingen van de psalmen door Claudin le Jeune met de Datheense teksten werden uitgegeven door Laurens van der Wiel' te Schiedam, werden de bassen ook los te koop aangeboden, een geste die zeker gericht was aan de begeleidende

18. Een register op 8'- of acht-voets-toonhoogte klinkt op de nominale toonhoogte, een 16'-register een octaaf lager, een 4'-register een octaaf hoger, enz. De benaming is afgeleid van de lengte van de open C-groot-pijp.

19. Zie Van Biezen 1995, pp. 372-374.

kerkorganist. In 1676 werd het complete psalter in tweestemmige zetting (melodie en bas) door de Amsterdamse organist Jan Janszoon Backer gepubliceerd, natuurlijk ook voor de kerkorganist.

De genoemde uitgaven kunnen echter in de zeventiende eeuw onmogelijk de totale markt hebben voorzien. Conclusie moet dan ook zijn dat veel zeventiende-eeuwse organisten zich van hun begeleidende taak improviserend of volgens eigen notatie hebben gekweten.

In de achttiende eeuw werd dat anders. Met name vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw ontstond de traditie van het ‘koraalboek,’ waaronder we moeten verstaan een gedrukte of handgeschreven serie composities van alle 150 psalmen en een aantal lofzangen voor gebruik in de kerk ter begeleiding van het psalmgezang. Ze zijn steeds geschreven door praktiserende organisten. Gerhard Fredrik Witvogel (organist van de Lutherse Kerk in Amsterdam) opende de rij in 1731 met *De zangwijzen van de CL psalmen Davids*, Quirinus van Blankenburg (organist van de Nieuwe Kerk in Den Haag) volgde in 1732 (*Clavecimbel- en orgelboek*), Conrad Friedrich Hurlebusch (organist van de Oude Kerk in Amsterdam) in 1746 (*De 150 psalmen Davids*). Deze componisten probeerden zich in hun orgelboeken op een bepaalde manier te profileren. Witvogel gaf de melodie onversierd en een noot-tegen-noot basso continuo; Blankenburg een versierde melodie met akkoordbegeleiding en tevens vele voor-, tussen- en naspelen; Hurlebusch een eenstemmige melodie met basso continuo en gecoloreerde verbindingen tussen de melodienoten, in de stijl van de midden-achttiende-eeuwse klaviermuziek.

De instrumentale bewerking van de psalmen en lofzangen van Christian Gottlieb Tübel (*De 150 psalmen Davids*, 1762) is driestemmig, voor twee dwarsfluiten en basso continuo. De melodie is versierd en ritmisch genoteerd volgens de korte zingtrant (een novum in 1762), de bas verloopt voornamelijk in achtsten. Domingo Simono del Croebelis liet in 1763 een instrumentale moderne melodieversie verschijnen (*De CL psalmen Davids*), dat wil zeggen, alle melodieën met de vioolsleutel genoteerd, zonder tekst, met maatstrepen en tal van *Stichnoten*²⁰ tussen de hoofdnoten.²¹ De bewerking van J.H. Stechwey (*De CL psalmen Davids*, 1770) is wel heel curieus: de melodieën zijn geheel in hele noten genoteerd, de baslijn is er, met wat becijfering, in letters onder genoteerd. Uit 1771 stamt het laatste uitgegeven koraalboek uit de tijd van de Datheense berijming. Het is van de hand van de Alkmaarse organist Friedrich Wilhelm Michelet (*De zangwijzen der CL psalmen Davids*, 1771). Het is een vierstemmige noot-tegen-noot-harmonisatie voor orgel (met een enkel versierinkje) met de melodie in de rechterhand, de drie lagere stemmen in de linkerhand.

Naast de gedrukte koraalboeken is er een aantal overgeleverd in handschrift, onder meer van de hand van de Leeuwarder organist Rynoldus Popma van Oevering, de Leidse amateur Jan Alensoon en van de Leidse organist/musicus Philipp Pohl.

De Statenberijming van 1773 veroorzaakte een kleine *hausse* van koraalboeken van verschillende aard. In snelle opeenvolging verschenen achtereenvolgens de bewerkingen van Jacques de Passius (organist te Vianen: *Het boek der psalmen*, [1775]; tweestemmig: melodie en bas beide met tekst, de bas zonder becijfering, het ritme van de melodieën aangepast), Georg Neumann (*De muzicale zangwijzen van het boek der psalmen*, 1776: Melodie en becijferde bas, met uitvoerige toelichting op het versieren, enz.), Willem Lootens (organist te Middelburg: *De 150 psalmen en gezangen*, 1776: geheel nieuwe melodieën in eigentijdse stijl met basso continuo), Jacob Potholt (organist te Amsterdam, Oude Kerk: *De muzyk van de CL psalmen benevens de lofzangen*, 1777: melodie met versierinkjes als *Stichnoten* en becijferde bas, met voor- en tussenspelen) en de

20. *Stichnoten* zijn in kleiner corps gegraveerde noten die als het ware buiten de metriek van de hoofdnoten vallen. (In uitgaven van partijen van ensemble- en orkestmuziek worden inzetten van andere stemmen dikwijls als *Stichnoten* weergegeven.)

21. Ook de boedel van de Amsterdamse muziekuitgever MICHEL-CHARLES LE CÈNE (overleden 1743) bevatte dergelijke versies in handschrift, in de inventaris beschreven als ‘150 Salmi pour la flute’ en ‘150 Salmi pour le Violon’ (alsmede ‘150 Salmi Souprein e Basse’).

anonieme *De CL psalmen benevens de lofzangen, in de Gereformeerde Kerk in gebruik, over den zang gevarieerd, gesteld op de G-sleutel met een besyfferde bas, ... voor 't orgel, clavecimbaal, de fiool, fluit en andere instrumenten* (Amsterdam: Weduwe Loveringh en Allard en M. de Bruyn, 1778), het zogenaamde 'kunstkeurig psalmboek,' met rijk versierde melodieën in eigentijdse stijl, maar gebaseerd op de Geneefse, met basso continuo. Later verschenen nog bewerkingen van Jacob Tours (organist te Rotterdam: *De zangwijzen der psalmen en gezangen*, 1788c), Joos Verschuere Reynvaan (organist te Vlissingen: *De CL psalmen met de lofzangen*, 1789, één- of vierstemmige met basso continuo, zowel met Nederlandse als met Franse tekst) en Michaël Körnlein (organist te Alkmaar: *Volledig uitgebeelde harmony der psalm-gezangen*, 1791). Ook na 1795 hield de stroom van koraalboeken aan. We noemen hier nog die van twee componisten die ook al vóór dat jaar actief waren, namelijk die van Christian Friedrich Rüppe (1801; 1806 ook de *Evangelische gezangen*) en Frederik Nieuwenhuyzen (1807). Van de koraalboeken uit deze tijd die de druk niet haalden noemen we dat van de Dordtse organist Elbertus van Eem.

De hoeveelheid koraalboeken en de verscheidenheid van de erin te vinden bewerkingswijzen van de psalmmelodieën wijzen erop dat de uitvoeringspraktijk van de orgelbegeleiding niet uniform was en dat kennelijk de organisten daarin een grote mate van vrijheid hadden. Aan de andere kant kunnen de koraalboeken niet gezien worden als directe afspiegeling van de (of een) gangbare uitvoeringspraktijk. Eerder geven ze de grenzen aan van wat mogelijk was: er was een zekere vrijheid op het gebied van de ritmiek (ritmisch, isometrisch, kort), versieringen, tussenspelen, harmonisatie, enz. Die marge gaf de componerende organisten de mogelijkheid om zich in hun koraalboeken op een bepaalde manier te profileren en zich zodoende te onderscheiden van andere. Vanuit deze zienswijze kan het ook zo geweest zijn dat een componist in beginsel vooral niet precies hetzelfde wilde doen als zijn voorgangers: anders zou hij zijn eigen werk al bij voorbaat overbodig maken.

8.4 De Waalse, Duitse en Engelse Kerk

De basis van de muziekpraktijk in de **Waalse Kerk** in de Republiek (vaak ook Franse Kerk genoemd) was uiteraard het psalmgezag. Men bediende zich van het Geneefse psalter van Marot en De Bèze, waarvan de volledige versie vanaf 1562 in vele uitgaven gedrukt in Frankrijk en Zwitserland (Genève) beschikbaar was. Het Franse psalter is ook talloze malen in de Republiek gedrukt en uitgegeven. De oudste editie is de tweetalige editie (met de Datheense berijming) die in 1594 verscheen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw volgden nog meer van dergelijke dubbeluitgaven, die talrijker lijken dan die welke uitsluitend de Franse tekst boden. De oudste ééntalige uitgave is die van Antoine Maire in Leiden van 1603. In 1659 gaf de weduwe van Paulus van Ravesteyn een Frans psalmboek uit met de melodieën in de altsleutel, volgens de revisie van de Datheense psalmboeken door Cornelis de Leeuw, maar op de titelbladzijde toegeschreven aan 'Jean Pierre', ofwel Jan Pietersz.

De Franse katholieke priester Pierre Sartre, die in 1719 de Republiek bezocht, woonde een dienst bij in de Waalse Kerk van Amsterdam en was niet negatief over het psalmgezag aldaar:²²

Les sermons sont toujours suivis du chant des pseumes, et voici l'ordre avec lequel cela se pratique. Leur chaire est comme les nôtres, dans la nef de l'église; au bas de cette chaire est un banc fermé où se mettent leur diacres et autres ministres qui son en habit et manteau noirs, grand rabat, perruque courte. Au milieu de ce banc s'élève un aigle ou pupitre de cuivre sur lequel est le pseume qu'on doit chanter, et afin que tout le monde puisse chanter, ils ont tous les pseautiers notés, presque tous

22 Geciteerd naar Ouwens 1996, pp. 66-67.

de la traduction de Marot, et à chaque pilier de l'église on a soin d'attacher un chiffre que avertit quel est le psaume de jour. Lorsqu'on est prêt de commencer, un chantre frappe sur le livre qui est sur l'aigle, et aussitôt l'orgue donne le ton, et fait la basse continue, pendant que tout le monde, sans distinction, chante avec un zèle incroyable. ... J'ai entendu ces chants assez mélodieux, qui de loin, de concert avec l'orgue, font un assez bel effet.

De preek wordt altijd gevolgd door psalmgezang, dat als volgt gaat. De preekstoel is net als in onze kerken in het koor van de kerk. Onder de preekstoel is een afgesloten bank waar de diakenen en andere ambtsdragers zitten, die in het zwart gekleed gaan, met een lange bef en een korte pruik. In het midden van deze bank verheft zich een koperen adelaar of lessenaar, waarop de psalm ligt die moet worden gezongen. En om iedereen de psalm te laten zingen zijn al hun psalmboeken, bijna altijd in de vertaling van Marot, voorzien van muzieknoden. En op elke pilaar in de kerk is een nummer bevestigd dat de psalm van de dag aangeeft. Wanneer men gereed is om te beginnen, slaat een voorzanger op het boek dat op de lessenaar ligt, en meteen geeft het orgel de toon aan en speelt de becijferde bas, terwijl iedereen, wie dan ook, zingt met een ongelooflijk enthousiasme. ... Ik heb deze vrij melodieuze gezangen gehoord, die van veraf, samen met het orgel, een tamelijk goed effect geven.

Aan het begin van de achttiende eeuw vond in de Waalse Kerk een kleine psalmstrijd plaats. In 1698 werd in Genève de revisie van de psalmen van Marot en De Bèze door Valentin Conrart en Marc-Antoine de la Bastide (al gepubliceerd 1674) officieel aangenomen, waarop de Waalse Synode in Nederland door de Geneefse werd verzocht hetzelfde te doen. Dit verzoek werd echter hier te lande ervaren als een inmenging zoals in de rooms-katholieke kerk gebruikelijk en daarom afgewezen. Liever werkte men zelf aan een revisie van Marot en De Bèze. Deze revisie strandde echter in onderlinge verdeeldheid, zodat er weer steun kwam voor de revisie van Conrart. De Synode van Dordrecht van 1721 besloot tot invoering ervan, maar plaatselijke tegenstand maakte dat pas in 1729 de toestemming van de Staten Generaal de weg vrijmaakte voor de officiële en algemene invoering van de versie Conrart. Een kleine *hausse* aan nieuwe uitgaven van het psalmboek rond 1730 was het gevolg.

In de achttiende eeuw waagde een enkeling zich aan een nieuwe Franse vertaling, onder wie François Rivasson (predikant van de Staten van de Veluwe: *Les pseumes de David en vers*, 1715) en Jean-Scipion Vernède (Waal predikant te Maastricht: *Les pseumes de David*, 1756). Net als bij de Nederlandstalige hervormden duurde het tot na 1800 voordat er naast het psalmboek ook een gezangenboek ter beschikking kwam, de *Cantiques pour le culte public, recueillis et imprimés par ordre du Synode Wallon* (Dordrecht 1803).

De Waalse synodes zwegen geheel over het gebruik van het orgel bij het psalmgezang. Men kan aannemen dat in grote lijnen het Nederlands-hervormd gebruik werd gevolgd, dat wil zeggen een verbod in de begintijd en een neutraal standpunt vanaf het midden van de zeventiende eeuw. Als gevolg daarvan moet ook in de Waalse Kerk in de loop van de zeventiende eeuw orgelbegeleiding de normaal gangbare praktijk zijn geworden. De Waalse kerken maakten voor het psalmgezang gebruik van de diensten van een voorzanger, *lecteur* genaamd.

In de begintijd was de aanwezigheid van een orgel in een Waalse kerk nog geen vanzelfsprekendheid geweest, behoudens waar de Waalse gemeenten gebruik konden maken van eertijds katholieke kerken met een orgel. In de loop van de zeventiende eeuw vond echter overal nieuwbouw dan wel verbouwing plaats, zodat in de achttiende eeuw een orgel normaal was in een Waalse kerk. De Haagse Hofkapel kreeg in 1641 door toedoen van Constantijn Huygens een orgel dat onmiddellijk werd ingezet voor de begeleiding van de

gemeentezang. In het algemeen werd het organistschap aan een Waalse kerk als een opstapfunctie gezien naar dat aan een Nederlands-Hervormde kerk. De bekendste organist van een Waalse kerk in de Republiek is waarschijnlijk Quirinus van Blankenburg, organist van de Waalse Kerk (Hofkapel) te Den Haag van 1687 tot 1702.

In de Republiek bestond ook een Duitstalige variant van de hervormde kerk, in de wandeling doorgaans **Duitse Kerk** genoemd. Net als bij de geloofsgenoten in Duitsland zelf maakte men gebruik van het Geneefse psalter in de Duitse vertaling van Ambrosius Lobwasser (1515-1585), die in 1573 was verschenen onder de titel *Der Psalter des koniglichen Propheten Davids, in Deutschen Reymen gebracht*. In de Republiek werd deze berijming regelmatig gedrukt, voor het eerst in 1639. In dat jaar verscheen in Amsterdam een uitgave van Jan Jansz, in Arnhem één van Jacob van Biesen. Deze laatste, opgedragen aan de Synode van Wesel van 1639 en speciaal bestemd voor het hertogdom Kleef, bevat zowel de Datheense als Lobwasser's berijming. Met name in de periode van rond 1650 tot rond 1725 verschenen talrijke uitgaven van Lobwasser's psalter in de Republiek, waarbij de Amsterdamse uitgevers Joachim Nosche (periode tot ca. 1680) en Heinrich Wetstein (periode vanaf ca. 1680) de meest prominente waren. Opmerkelijk is ook de uitgave van de vier- en vijfstemmige psalmen van Claudin le Jeune, die in 1646 in Amsterdam verscheen met als tekst de Lobwasserse berijming.

Later dan met betrekking tot enige van de andere hier genoemde zestiende-eeuwse psalters (Datheen, Marot, zie boven; Sternhold-Hopkins, Van Haecht, zie onder) werd een alternatief voor 'Lobwasser' voorgesteld: pas in 1798 verscheen de *Neue Bereimung der Psalmen, bestimmt für die reformirten deutschen Gemeinen in Grafenhaag und Amsterdam* van de Haagse predikant Matthias Jorissen (1739-1823).

Over het muziekleven van de **Engelse Kerk** in de Republiek zijn meer gegevens beschikbaar dan over dat van de Duitse Kerk. De Engelsen namen hun eigen, anglicaanse psalters mee, eerst het 'klassieke' van Thomas Sternhold and John Hopkins uit 1562. Dit psalter werd rond 1600 ook in de Republiek gedrukt, met name in Middelburg. Het is *geen* vertaling van het Geneefse, en het wijkt daarvan ook in een ander opzicht fundamenteel af, namelijk door het gebruik van slechts een klein aantal metrische schema's, zodat een even gering aantal melodieën voldoende is om alle psalmen te zingen. Bovendien stonden de melodieën niet onwrikbaar vast, zodat in de zeventiende eeuw in Engeland geleidelijk een variëteit in melodieën in omloop kwam. In welke mate deze variatie ook in de Engelse Kerk in de Republiek is doorgedrongen, is nog onduidelijk. Het lijkt erop dat er na het begin van de zeventiende eeuw tot het midden van de achttiende eeuw geen Engelse psalmboeken in de Republiek werden gedrukt, hetgeen moet betekenen dat men zich bediende van Londense uitgaven. Deze zijn er natuurlijk in groot aantal; ze lieten na het midden van de zeventiende eeuw de melodieën meestal achterwege.

Naast de Sternhold-Hopkins-berijming ontstond tegen het einde van de zeventiende eeuw in Engeland de nieuwe berijming van Nahum Tate (de librettist van Purcell's *Dido and Aeneas*) en Nicholas Brady (1696). Deze werd ook hier te lande ingevoerd. De Tate-Brady-berijming heeft dezelfde metrische beperkingen als die van Sternhold-Hopkins en daarom hetzelfde beperkte melodie-gebruik. Rond het midden van de achttiende eeuw (1753) droeg de Amsterdamse Engelse Kerk (in het Begijnhof) de uit Duitsland afkomstige Amsterdamse musicus Johann Seewald Triemer op om de Engelse psalmberijming van Tate en Brady per psalm van een melodie te voorzien. Triemer's melodieën lijken oppervlakkig op die van het Geneefse psalter: genoteerd in de korte zingtrant (de eerste en laatste van elke frase een hele noot, daartussen halve noten) met de altsleutel al of niet met een mol aan de sleutel. Ruim vijftig melodieën werden elk voor twee of drie psalmen gebruikt. Dit psalter heeft als eerste hervormde een substantieel aantal gezangen, namelijk 74, gekozen uit Engelse bundels, maar met melodieën van Triemer.

Een bijzonder Engels psalter, dat veel eerder in Amsterdam tot stand kwam en is uitgegeven (1612), is het zogenaamde ‘Ainsworth Psalter,’ samengesteld door Henry Ainsworth (1570-c1622-1623?), een uitgeweken Engelse Brownist, die in Amsterdam aan het hoofd stond van een onafhankelijke gemeente. Het was dit psalter dat werd gebruikt door de zogenaamde Pilgrim Fathers, de groep Engelse puriteinen die in 1608 Engeland verliet om zich eerst in Amsterdam en vervolgens (1609) in Leiden te vestigen. In 1620 zeilde de groep, aangevuld met anderen, en met medeneming van het Ainsworth-psalter, met de Mayflower naar Amerika om daar de eerste Engelse kolonie Plymouth (Mass.) te stichten. Het psalter telt 39 melodieën, ontleend aan zowel het Engelse als het Frans/Nederlandse (dat wil zeggen, Geneefs/Datheense) psalter. Bij de kolonisten bleef het tot tegen het eind van de zeventiende eeuw in gebruik.

8.5 Remonstranten, doopsgezinden, lutheranen, hernhutters

De **remonstranten** formeerden zich als groep na de richtingenstrijd binnen de Hervormde Kerk tussen arminianen (remonstranten) en gomaristen (contraremonstranten), die in 1619 leidde tot de veroordeling van de arminiaanse leer op de Dordtse Synode. In hun geloofsopvattingen waren de remonstranten vrijzinniger dan de orthodoxe contraremonstranten. Aanvankelijk organiseerden zij zich te Antwerpen in ballingschap. Vanaf 1630 kregen de remonstranten geleidelijk meer vrijheden in de Republiek zodat vanaf de jaren-1630 in de meeste grotere steden remonstrantse gemeenten ontstonden, Amsterdam en Rotterdam voorop. Gezien de moeizame ontstaansgeschiedenis zal het geen verbazing wekken dat de remonstrantse kerken pas later in de zeventiende eeuw of in de achttiende eeuw van orgels werden voorzien. Daarvóór was het psalmgezing dus noodgedwongen ongebeleid, zij het wel onder aanvoering van een voorzanger. Een vroege psalmberijming uit remonstrantse hoek is die van de remonstrantse predikant Dirck Raphaëlszoon Camphuysen (1586-1627), in 1630 postuum verschenen als *Uytbreijding over de psalmen des Propheten Davids. Na de Fransche dicht-mate van C. Marot en T. de Beze*. In hoeverre deze daadwerkelijk in de remonstrantse kerken is gezongen, is (mij) nog niet duidelijk. (Camphuysen behoorde tot de remonstrantse predikanten die na de Dordtse Synode waren verbannen.) De titel van Camphuysen’s berijming geeft aan dat het niet om een zo getrouw mogelijke weergave van de bijbeltekst gaat, maar om een wat vrijere bewerking daarvan. Deze berijming is tot ver in de achttiende eeuw herdrukt en heeft ook verbreiding gevonden bij andere heterodoxe stromingen binnen het protestantisme. In 1652 voerde Cornelis de Leeuw, voorzanger bij de Amsterdamse remonstrantse gemeente, ook hier de notatie in één sleutel, de altsleutel, door.

Camphuysen was tevens de auteur van een zéér populaire geestelijke liedbundel, de *Stichtelycke Rymen*, voor het eerst anoniem in 1624 verschenen en tot diep in de achttiende eeuw voortdurend nagedrukt. Het staat vast dat de liederen eruit niet alleen door de remonstranten zijn gebruikt maar door allerlei groeperingen. De bundel werd na Camphuysen’s dood nog herhaaldelijk uitgebreid. De melodieën waren eveneens onderhevig aan periodieke revisie en/of meerstemmige bewerking. Cornelis de Leeuw bewerkte een aantal liederen meerstemmig, in de stijl van het concerterende motet, voor drie tot acht stemmen (1646, alleen de basso continuo is bewaard). In de uitgave van 1647 staat *Traen ooghen traen* in een vierstemmige zetting, gebaseerd op Dowland’s Lachrimae-pavane. De musicus Joseph Butler (zoals de naam al aangeeft, van Engelse oorsprong) componeerde nieuwe melodieën in tweestemmige vocale zetting bij alle liederen met daarbij gecoloreerde versies voor respectievelijk viool en viola da gamba (1652, herdrukt 1692). De editie van Bastiaan Wagens (Rotterdam 1655) bevat nieuwe melodieën, een aantal tweestemmige zettingen en het vierstemmige *Traen ooghen traen*. In de editie van 1659 (Amsterdam: Borrit Janszoon Smit) werden de melodieën weer gereviseerd en allemaal met de sopraansleutel genoteerd. Deze versie bleef maatgevend in de ‘gewone’ edities uit de erop volgende decennia, met name die van de Amsterdamse uitgever Pieter Arentsz.

Een aantal van deze melodieën is voor klavier bewerkt in het zogenaamde ‘Camphuysen-handschrift’.²³ Twee nieuwe versies verschenen in 1688 bij de Rotterdamse uitgever Isaac Naeranus, beide met melodienotatie bij alle strofen, als in een psalmboek: Butler’s melodieën (alle met de vioolsleutel) vormden de basis voor een editie waarvan de muziek werd verzorgd door Mathias Mathieu; die uit de Arentsz-edities (alle met de sopraansleutel) voor een editie die verzorgd werd door Reinier Rooleeuw. Tenslotte publiceerde de Rotterdamse musicus Franciscus Aarts nog een complete reeks melodieën met continuo-begeleiding in Italiaanse stijl (1705). Al deze revisies en bewerkingen tonen de niet aflatende belangstelling voor Camphuysen’s liederen aan. Al werden ze op de titelbladzijde vaak ‘om te lezen of te zingen’ genoemd, ze worden toch kennelijk in de eerste plaats als liederen ervaren.

Uit remonstrantse kring stammen nog twee andere belangrijke liedbundels. Allereerst is er Dirck Pieterszoon Pers’ *Bellerophon, of Lust tot wijsheid* (Amsterdam 1635c), ontstaan als aanvulling op het embleemboek met dezelfde titel (1614). Pers voorzag zijn bundel in 1640 van een tweede deel onder de titel *Urania, of hemelsangh* en in 1648 van een derde deel onder de titel *Gesangh der zeeden*. Reeds vanaf de jaren-1640 verschenen gecombineerde uitgaven van de verschillende delen, welke tot het einde van de eeuw populair bleven, gezien de regelmatige herdrukken. Alle uitgaven bevatten melodienotaties naast allerhande kopergravures, dit laatste een gevolg van de oorspronkelijke achtergrond van de bundel.

Een tweede belangrijke remonstrantse bundel naast ‘Camphuysen’ was die van Cornelis de Leeuw, getiteld *Christelycke plicht-rymen* en verschenen in 1648-1649. Deze bundel valt op door de verzorgde en gevarieerde melodienotatie. Ook vindt men er verschillende canons; één lied is driestemmig gezet. Het is bij één uitgave gebleven.

In de **doopsgezinde** belevingswereld speelden de psalmen een veel geringere rol dan in die van de calvinistische protestanten. Niet dat er niet werd gezongen: het aantal doopsgezinde liedboeken uit de zestiende en zeventiende eeuw is beduidend groter dan het aantal calvinistische, maar in de eerste plaats richtte men zijn aandacht op het nieuw-geschreven geestelijk lied, niet op de psalmberijming. In de zestiende eeuw brachten de doopsgezinden in Nederland geen eigen psalter tot stand, maar vervaardigen een bijzonder groot aantal godsdienstige liederen, die vanwege hun oriëntatie op de bijbel vaak *schriftuurlijke liederen* (of *liedekens*) worden genoemd.

De kleinschaligheid van de godsdienstoefeningen van de doopsgezinden, samen met hun afkeer van regelingen die van hogerhand waren opgelegd, maakte dat men vooralsnog weinig behoefte voelde aan een voor alle gemeenten voorgeschreven psalm- en/of gezangenboek. Genoemde factoren leiden tot een grote verscheidenheid aan plaatselijke gebruiken. Het valt dat veel doopsgezinde liederen zijn ontstaan in Amsterdam, Haarlem en Holland en West-Friesland benoorden het IJ.

Veelgebruikte zangboeken uit de tweede helft van de zestiende eeuw zijn het *Offer des Heeren* (een martelaarsboek met in het tweede deel gezangen; 1562 en later) en de talloze uitgaven van de *Veelderhande (schriftuerlicke) liedekens*; beide bundels brengen liederen van vele dichters bijeen. Bekende doopsgezinde liedboeken van één auteur of bijeengebracht door één persoon zijn het *Lietboek* van Hans de Ries (1553-1638) (1682 en later), het *Grote liedeboek* van Leendert Clock (1589 en later) en *De gulden harpe* van Cornelis van Mander (1605 en later).

Wanneer er psalmen in hun kerken moesten worden gezongen, hebben de doopsgezinden zich vóór (en ook nog na) 1566 zeker van de souterliedekens bediend, daarna in toenemende mate van de Datheense berijming. Rond 1600 begonnen de doopsgezinden Datheense psalmen in hun liedboeken op te nemen. Zo bevatten de *Sommighe andachtighe ende leerachtige gheestelicke liedekens ende psalmen Davids* (Amsterdam: Nicolaes Biestkens, 1597) achteraan 22 psalmen van Dathenus, de herdruk van deze bundel uit 1609 bevat er 48. Er zijn

²³ Utrecht, Universiteitsbibliotheek.

meer liedboeken van deze aard, die zeker door doopsgezinde gemeenten als kerkboek werden gebruikt. De volgende stap die werd genomen was het uitbrengen van een gezangboek waarin het complete psalter van Dathenus is opgenomen, gevolgd door een uitvoerig gezangendeel van eigen signatuur. De door Hans de Ries verzorgde uitgave *Het boeck der gesangen* (1618) was de eerste uitgave van deze soort. Deze bundel werd tot 1648 herdrukt. Uit 1652 stamt een merkwaardige bundel met psalmen, lofzangen en geestelijke liederen, te Amsterdam gedrukt door Cornelis de Leeuw voor de Nederlandse doopsgezinden in de Noord-Duitse diaspora: Emden, Hamburg en Danzig.

Later droegen ook de doopsgezinden hun eigen berijmingen bij. De eerste was de berijming van Joachim Oudaen (*Uyt-breyding over het boek der psalmen*, 1680), niet op de Geneefse melodieën, maar met eigentijdse zettingen voor zang en basso continuo van Remigius Schrijver. Deze berijming moet voor de huiselijke muziekbeoefening bestemd zijn geweest, of ten hoogste voor kleinschalige groepsbijeenkomsten. Oudaen droeg (met Reinier Rooleeuw) bij aan de Amsterdamse doopsgezinde berijming (van de gemeente 'bij het Lam') van 1684, die wel op de Geneefse melodieën is gebaseerd; hierin zijn ook psalmen opgenomen van Camphuysen en Galenus Abrahamsz. (De Amsterdamse doopsgezinde gemeente van 'De Zon' gebruikte tot 1762 de Datheense berijming.) Een doopsgezind psalter met geheel nieuw gecomponeerde melodieën (met basso continuo, door Johan Schenck) werd vervaardigd door Cornelis van Eeke (1695c, tekstuitgave 1698). De Haarlemse doopsgezinden brachten in 1713 hun eigen psalter uit: *Davids psalmen, in't Nederduits berijmd*, waarvan de verbreiding overigens beperkt was.

Veel gebruikte doopsgezinde liedboeken uit de zeventiende eeuw zijn de bundels getiteld 't *Gheestelijck kruydt-hofken* (eerste druk ca. 1630) en het vervolg daarop onder de titel 't *Groot achter-hofken* (eerste druk 1639) die gedeeltelijk in de plaats kwamen van de zestiende-eeuwse bundels, maar op hun beurt tegen het einde van de eeuw werden afgelost door compilaties als de *Lust-hof der zielen* van Claes Stapel (1680 en later). Deze laatste bundel bevat niet alleen doopsgezinde liederen, maar ook een keur aan liederen van calvinistische, remonstrantse en collegiantse (zie onder) herkomst. Ook Camphuysens *Stichtelycke Rymen* (1624 en later) waren zeer in trek bij de doopsgezinden.

Wat betreft de psalmen bracht ook de achttiende eeuw geen eensgezindheid in het doopsgezinde kamp. De berijming van het genootschap *Laus Deo* (1760) vond duidelijk weerklank en werd in 1762 door de Amsterdamse gemeente van 'De Zon' ingevoerd. Ook de Statenberijming van 1773 vond zijn weg naar de doopsgezinden, maar evenzeer waren er gemeenten die nog aan Dathenus vasthielden. Deze situatie zou voortduren tot in de negentiende eeuw.

Tegen het einde van de achttiende eeuw kwamen in de doopsgezinde kerk ook gezangenbundels tot stand, samengesteld uit zeventiende- en achttiende-eeuwse liederen. De twee belangrijkste Amsterdamse gemeenten brachten ieder hun eigen bundel uit, die 'Bij het Lam en de Toren' (ook wel de lammisten of lamisten genoemd) de *Oude liederen sedert het jaar 1684 in gebruik* (Amsterdam 1793; voorpublicatie 1791), de zogenaamde 'kleine bundel,' de gemeente van 'De Zon' (ook wel zonnisten of zonisten genoemd) de *Christelijke gezangen voor de openbaare godsdienstoefeningen* (Amsterdam 1796), de zogenaamde 'grote bundel.' Veel van deze liederen zullen al jaren lang in de doopsgezinde eredienst gangbaar zijn geweest. Johan Adam Remmers vervaardigt een orgelbegeleiding bij de *Christelyke gezangen* (1793).

De uitvoeringspraktijk van de psalmen en gezangen zal wel veel op die van de hervormde kerk hebben geleken: gemeentezang onder aanvoering van een voorzanger. Net als de remonstrantse kerken werden de doopsgezinde kerken pas in de achttiende eeuw van orgels voorzien. Zonder strijd werd het direct voor de begeleiding van de gemeentezang ingezet. De eerste maal dat een orgel in een doopsgezinde kerk werd geplaatst was in 1765, in Utrecht. Vele gemeenten volgden, maar sommige belangrijke gemeenten blijven tot

in de negentiende eeuw van een orgel verstoken, zo bijvoorbeeld die in Hoorn tot 1809 en die in Middelburg tot 1840.

Enigszins verwant aan de doopsgezinden waren de sektarische **Rijnsburger collegianten**. Reinier Rooleeuws *Schriftuerlyke gezangen* (1681) is een typisch collegiant's liedboek, dat echter ook regelmatig door doopsgezinden werd gebruikt. Aanvankelijk werd in bijeenkomsten van de collegianten - in werkelijke of vermeende navolging van de Bijbel - vaak door één persoon gezongen. Tot in de achttiende eeuw waren vrouwen dikwijls uitgesloten van de samenhang.

De geschiedenis van de kerkzang in de **lutherse gemeenten** in de Republiek loopt deels parallel aan die van de andere reformatorische richtingen, wijkt deels daarvan af. In de oorspronkelijke lutherse visie op het kerklied nemen de psalmen slechts een ondergeschikte plaats in: ze waren immers deel van het joodse Oude Testament, niet het meest geschikt voor het overbrengen van een christelijke geloofsboodschap. Luther heeft wel enkele psalmen vertaald, maar dat betrof slechts de weinige die de lutherse kritiek konden doorstaan. In het Noord-Duitse lutheranisme heeft het psalmgezag daarom nimmer enige rol van betekenis gespeeld. Daarentegen kregen de psalmen wel een vaste plaats in de eredienst van het Zuid-Duitse lutheranisme en ook in die van het Nederlandse lutheranisme, in beide gevallen wellicht onder invloed van calvinisme en zwinglianisme.

De eerste lutherse gemeente in de Nederlanden, in Antwerpen gesticht in 1566, bediende zich van een naar het Duits bewerkte bundel, het *Hantboecxken*, in 1565 vermoedelijk in Wezel uitgegeven (met Frankforts schuiladres) ten behoeve van de uitgeweken Nederlandse lutheranen in het Rijnland. De bewerkster verschuilde zich achter de initialen B.A.²⁴ Het bevat zowel het complete psalter als een omvangrijk gezangendeel, voor het overgrote deel bewerkingen c.q. vertalingen van Duitse voorbeelden. Een herziening verscheen nog in 1567 als *Alle de psalmen*, waarbij de gezangen vooraan zijn geplaatst. In hetzelfde jaar kwam er met de komst van Alva een voorlopig eind aan deze gemeente en daarmee aan het luthers kerkgezag in Antwerpen in deze periode.

Na de Pacificatie van Gent (1576) kon in Antwerpen opnieuw een lutherse gemeente tot bloei komen. In deze kring ontstond de belangrijke berijming van de Antwerpse rederijker Willem van Haecht (*De CL psalmen Davids*, eerste uitgave 1579).²⁵ Van Haecht's psalter maakt evenmin als zijn voorganger uit 1565 gebruik van de Geneefse melodieën. Aan de psalmen was een uitvoerig gezangenboek toegevoegd, gevuld met vrije psalmliederen ('compositie op de psalmen') en talrijke vertalingen van Duitse koralen, voorzien van de oorspronkelijke Duitse koraalmelodieën. In 1585 was het definitief afgelopen met de lutherse vrijheid in Antwerpen en vluchtten veel lutheranen naar de Republiek.

De eerste lutherse gemeenten in de Republiek bedienden zich vermoedelijk van Duitse of Antwerpse gezangbundels, al kwamen in de jaren-1590 en rond de eeuwwisseling eerst te Woerden en later te Leiden eigen gezangboeken tot stand. Vanaf 1605 werden de lutheranen in de Republiek officieel gedoogd. Tevens werd besloten om het Antwerpse psalter van Van Haecht te gaan gebruiken als officieel luthers psalmboek, hetgeen leidde tot een lange reeks van drukken en herdrukken van deze bundel in de Republiek. Een Leidse uitgave uit 1607 is de oudste die bewaard is gebleven. In de Nederlandse traditie werden de compositiën op de psalmen in het psalmboek zelf geplaatst (het eerst in 1615).

Hoewel Van Haecht's psalmboek iets jonger was dan dat van Dathenus en beslist veel moderner, leidde de kritiek op Van Haecht veel eerder tot serieuze aanpassing dan bij Dathenus het geval is. In 1680 liet de Amsterdamse boekhandelaar Jan van Duisberg een 85tal psalmen in nieuwe berijming het licht zien, welke in

24. Schultz Jacobi (1843) suggereerde met grote terughoudendheid Bernardus Arnoldi (1538-1612 Leiden).

25. In 1580 verscheen te Antwerpen ook een Franstalig luthers psalm- en gezangenboek, in de berijming van Charles de Navières (overleden 1572).

1688 in het psalter van Van Haecht werden gevoegd. Het aldus vernieuwde psalmboek is een merkwaardige mengelmoes van al of niet bewerkt oud en nieuw materiaal. Van Duisbergs werk zal het een kleine eeuw uithouden.

In de achttiende eeuw werd door vrij veel dichters van luthersen huize geprobeerd nieuwe gezangen te introduceren. We noemen hier slechts de bundels van Georg Hendrik Petri (*Eenige geestelijke liederen*, 1700) en Petrus Martini (*Geestelijk zielen-vermaak*, 1709).

In 1770, nog net vóór de hervormden aan hun nieuwe berijmingen gaan werken, gaf het Amsterdamse lutherse consistorie opdracht een nieuw psalm- en gezangenboek te vervaardigen. Een daartoe ingestelde commissie gaf echter de opdracht terug, waarna Johan Lublink de Jonge en een kring van gelijkgezinden om hem heen de opdracht kregen. In 1779 was de nieuwe bundel gereed, met 150 psalmen en 165 gezangen, die direct in een zestal verschillende formaten, van klein tot groot, op de markt werden gebracht als *Het boek der psalmen nevens christelyke gezangen*. Zeer veel daarvan was uit Van Duisbergs bundel behouden en slechts gemoderniseerd, waardoor de levensduur van de bundel beperkt zou blijken. In de Evangelisch-Lutherse Gemeenten heeft de bundel tot 1826 dienst gedaan, in de in 1791 afgescheiden Hersteld-Lutherse Gemeenten tot 1857.

Naast de algemene bundel van 1779 werden lokaal andere bundels gebruikt: de lutherse gemeenten van Den Haag, Culemborg, Deventer, Leeuwarden en Groningen bedienden zich van de zogenaamde Haagse bundel (*Christelijk gezangboek*, 1790), terwijl die in Rotterdam over een geheel eigen bundel beschikte (*Het boek der psalmen*, 1795).

Hoewel in de loop van de zeventiende eeuw Duitse immigranten een steeds belangrijker deel van de lutherse gemeenten gingen uitmaken, is het nooit gekomen tot de vestiging van aparte Duitstalige lutherse gemeenten naast de Nederlandstalige gemeenten. Wel kwamen Duitse vertalingen c.q. bewerkingen van de officiële lutherse gezangboeken tot stand op zodanige wijze dat de Duitstaligen deze synschron met de Nederlandstaligen konden meezingen. Gedeeltelijk vergde het samenstellen van deze zangboeken niet meer dan het opzoeken van de Duitse originele versies: veel Nederlandse lutherse liederen waren immers vertalingen en/of bewerkingen van Duitse. De eerste zangbundel van deze aard was Henrich Michels' *Die wohlklingende Harmonie* (1713), een Duitse bewerking van de bundel van Van Haecht/Van Duisberg uit 1688. Later werd deze vervangen door *Die hundert und fünfzig Psalmen und die Gesänge* van Wilhelm August Klepperbein (1762). In 1789 kwam een Duitse versie van het gezangboek van 1779 tot stand verzorgd door E.H. Mützenbecher (*Sammlung der geistlichen Lieder und Psalme*). Naar Duits-lutherse traditie was hier het deel met psalmen beperkt (tot 47 stuks) en achter de gezangen geplaatst. Bij de Haagse bundel van 1790 verscheen onmiddellijk een parallelle Duitse versie: *Gesangbuch der Evangelisch-Lutherischen Gemeinde im Haag zum gottesdienstlichen Gebrauch gewidmet*. Alles bij elkaar genomen moet het door elkaar heen zingen van Nederlandse en Duitse psalmen en gezangen in de achttiende eeuw een vrij normale situatie zijn geweest.

Net als bij de hervormden werd van tijd tot tijd gepoogd naast de officiële hoofdstroom een alternatief psalmboek op de markt te brengen. Wij noemen de pogingen van Aernout van Overbeke (*De psalmen Davids*, 1663), Christoffel Beudeker (*De CL Psalmen des Konings en Profeets Davids*, 1739) en Jan Everhard Grave (*Het boek der psalmen*, 1776). Op de officiële gedragslijn hebben deze berijmingen geen enkele invloed gehad.

Gegevens over de uitvoeringspraktijk van psalm en gezang in de lutherse kerken zijn mij niet bekend. Aannemelijk is dat deze niet of nauwelijks afweek van die van de hervormde kerken: psalmgezing door de gemeente onder aanvoering van een voorzanger, al of niet ondersteund door het orgel. De lutherse kerken werden doorgaans al halverwege de zeventiende eeuw van een orgel voorzien; strijd over de orgelbegeleiding is er niet geweest.

Meerstemmige bewerkingen inclusief orgelbewerkingen van de lutherse psalmen en gezangen zijn weinig talrijk. Er zijn drie lutherse koraalboeken te melden. Gerhard Frederik Witvogel, organist van de Lutherse Kerk in Amsterdam, liet in 1731 tegelijk met zijn orgelbewerkingen van de hervormde psalmen een bundel met de lutherse psalmen het licht zien. Later volgden de bundels van de musicus van Duitse herkomst Christian Gottlieb Tübel (*De zang-wysen van de CL psalmen*, 1765c?) en van Anthony Munninkhuizen, organist van de Oude Lutherse Kerk in Amsterdam (*Zangwyzen der psalmen en gezangen*, 1781). Witvogel en Tübel volgden nog Van Duisberg's bundel uit 1688; beiden verschaften een basso continuo bij de melodieën, Tübel zelfs systematisch twee. Munninkhuizen benutte vanzelfsprekend de nieuwe bundel uit 1779. Johann Christian Schickhardt publiceerde in 1715 in Amsterdam zijn *Airs spirituels des Luthériens à deux flûtes et basse ... XXIme ouvrage*, maar het is niet zeker of dit primair voor de Nederlandse markt bestemd is, nog afgezien van het feit dat geen exemplaar bewaard gebleven is.

Als laatste reformatorische groepering moeten hier de **Evangelische Broeders** worden genoemd, in de wandeling vaak *Hernhutters* geheten, naar hun stichting in het Saksische Hernhut. De beweging heeft een sterk internationaal karakter. In de Engelstalige literatuur wordt meestal over de *Moravian Brethren* of de *Moravian Church* gesproken en wat betreft hun muziek over *Moravian music*; dan gaat de aandacht vooral naar de Amerikaanse vestigingen, die vanaf 1735 ontstaan (waaronder Bethlehem, Pennsylvania and Salem, North Carolina). Tot diep in de negentiende eeuw overheerst wereldwijd het Duits bij de evangelische broeders.

De Zeister broedergemeente kent vanaf 1747 een organist/muziekdirecteur, een koor bestaande uit gemeenteleden, en een instrumentale groep, het collegium musicum, eveneens uit gemeenteleden samengesteld. De diensten omvatten de wekelijkse zondagavonddienst, met een liturgie gezongen door liturgus (voorzanger), koor en gemeente. Daarnaast zijn er de zogenaamde *Liebesmahle* (liefdesmalen), late middagdiensten ter gelegenheid van huwelijk, geboorte, begrafenis, bezoek, herdenking, enz., tijdens welke aria's (voor solist met begeleiding) en oden (*Gemeinmusik*: voor koor met instrumentale begeleiding) klinken en koralen door de gemeente worden gezongen. Tenslotte moeten nog de *Singstunden* worden genoemd, korte diensten waarin koralen worden gezongen door liturgus en gemeente.

Het repertoire van de evangelische broeders is gedeeltelijk gecomponeerd door eigen leden (hetzij uit Zeist, hetzij uit buitenlandse vestigingen), gedeeltelijk gekozen uit het voorhanden zijnde repertoire aan geestelijke muziek van andere confessionele herkomst. Tijdens de bloeiperiode van de Zeister broedergemeente, globaal van 1750 tot 1840, betreft dit het standaard klassieke en vroeg-romantische repertoire, dikwijls geselecteerd op welluidendheid. De hernhutter muziek krijgt daarom het imago van een zeer welluidende, kalme en rustige muziek.

De eerste organist/muziekdirecteur van de Zeister broedergemeente is Christian Gregor (1723-1801), in functie in Zeist van 1749-1752. Na zijn Zeister periode zal hij vanuit Duitse vestigingen vorm geven aan de muzikale idealen van de hernhutters en als zodanig de Moravische muziek haar typerende karakter geven. Gregor wordt opgevolgd door Caspar Heck (1752-1757), Christian Gottfried Geissler (1730-1810; organist/muziekdirecteur 1757-1809) en Georg Melchior Hörr (1762-1841; organist/muziekdirecteur 1809-1840). Geissler is de overheersende figuur wat betreft de muziek van de Zeister broedergemeente gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. (Zijn broer Johann Christiaan Geissler [1729-1815] is internationaal één van de belangrijkste Moravische componisten.) Andere musici van betekenis die kortere of langere tijd te Zeist verblijven zijn Johann Friedrich Peter (1746-1813; geboren in Heerendijk bij IJsselstein, waar een gemeente verbleef van 1737 tot 1750, later in de Verenigde Staten een centrale figuur in de Moravische muziek), Hermann Mankell (1763-1835) en Johann Philipp Geelhaar (1763-1832).

Het zingen van geestelijke liederen is een praktijk die in alle diensten van de broedergemeente plaatsvindt. In Zeist gebeurt dat zeker aan de hand van de in Hernhut gedrukte Duitstalige bundels. Maar voor de verspreide

broeders in de Republiek worden al spoedig vertalingen geproduceerd zoals de *Evangelische liederen, uit het Hoogduits vertaalt* (eerste druk Amsterdam 1738, vertalingen door Johannes Deknatel) en de *Lofzangen en geestelijke liederen der Vereenigde Evangelische Broeder-Gemeente* (eerste druk Amsterdam 1773, bewerking Georg Heinrich Loskiel).
